

ISSN 1303-9075

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

**ORTA DOĞU
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

TEMMUZ 2009

Cilt : VII

Sayı : 2

**ELAZIĞ
2011**

Sahibi

Prof. Dr. A. Feyzi BİNGÖL
Fırat Üniversitesi Rektörü

Editörler

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürü

Prof. Dr. Enver ÇAKAR
İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürü

Prof. Dr. M. Beşir AŞAN
Tarih Şubesi Müdürü

Prof. Dr. Saadettin TONBUL
Coğrafya Şubesi Müdürü

Prof. Dr. Ali YILDIRIM
Dil ve Edebiyat Şubesi Müdürü

Prof. Dr. Cemalettin ÇOPUROĞLU
Sosyoloji Şubesi Müdürü

Prof. Dr. Abdülhalik BAKIR
Tercüme Şubesi Müdürü

Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK
Halk Kültürü Şubesi Müdürü

Bu Sayının Hakem Heyeti

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Fırat Ün.)

Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Ün.)

Prof. Dr. Muammer GÜL (Harran Ün.)

Doç. Dr. Ömer Osman UMAR (Fırat Ün.)

Doç. Dr. Aydın ÇELİK (Fırat Ün.)

**T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU
ARAŞTIRMALARI
MERKEZİ**

**ORTA DOĞU
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

TEMMUZ 2009

Cilt: VII

Sayı: 2

ISSN: 1303-9075

Elazığ

2011

Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi VII/2

ISSN: 1303-9075

Basım Yeri: Elazığ

Basım Tarihi: 2011

Dizgi: Prof. Dr. Enver ÇAKAR

Baskı: Fırat Üniversitesi Basımevi

Baskı Adedi: 500

• Orta Doğu Araştırmaları Dergisi yılda iki defa yayınlanır. Orta Doğu'nun tarih, coğrafya, sosyoloji, dil ve edebiyat ve halk kültürü ile ilgili çalışmalara yer verir.

• Her hakkı mahfuzdur. Fırat Üniversitesi'nin izni olmadan tamamen veya kısmen çoğaltılamaz.

• Yayınlanan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlarına aittir. Merkezimizin görüşünü yansıtmaz. Bundan dolayı merkezimiz mesuliyet kabul etmez.

İsteme adresi: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürlüğü Elazığ/
Türkiye

Tlf: 0.424.2370000/3836-3839

Fax: 0.424.2330062

email: mozturk@firat.edu.tr

ecakar@firat.edu.tr

İÇİNDEKİLER

Ekrem MEMİŞ	
Eskiçağda Filistin ve Filistinliler	1
محمد أحمد	
العلاقات العربية - التركية (1973 - 2008)	13
Muhammet Beşir AŞAN-Abdülkadir YUVALI	
Memluklu Döneminde Türklerin Haremeyn ile Olan İlişkileri.....	37
Muhammet Beşir AŞAN-Abdülkadir YUVALI	
Turkish Haremeyn Relations During The Era of Mamluks	45
الدكتور محمود عبد الواحد محمود	
بغداد 1869 – 1914	51
.....	
Osman KÖKSAL	
Soğuk Savaş Döneminde Güç Merkezlerinin Orta Doğu'ya Yönelik Kaotik Siyasetine Somut Bir Örnek: 1957 Suriye Krizi ve Türkiye'nin Orta Doğu Politikasına Etkileri	65
B. Esra ÇAYHAN	
AB ve Orta Doğu	85
Kitap Tanıtımı	
Canan Kuş	
Kate Fleet, <i>Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz İlişkileri</i> , Çev. Özkan Akpınar, İstanbul, 2009	93
<i>Yayın İlkeleri/Publication Principles</i>	99

ESKİÇAĞDA FİLİSTİN VE FİLİSTİNLİLER

Palestine And Philistines In Ancient Times

Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ

ÖZET

Bugün bile bütün hızıyla devam etmekte olan İsrail-Filistin mücadelesinin kökleri binlerce yıl öncesine dayanmaktadır. Bir başka ifade ile Filistin memleketi üzerinde hak iddia eden İsrailoğulları ile Filistinlilerin ilişkilerini doğru anlayabilmek için günümüzden 3200 yıl öncesine gitmek gerekir.

Filistinlilerin ismine ilk kez Mısır firavunu III. Ramses'in (MÖ. 1198-1167) 8. idare yılına (MÖ. 1190) tarihlenen Medinet-Habu Zafer Kitabesi'nde rastlıyoruz. Bu kitabede, adı geçen firavun, Ege Göçleri'ne karşı vermiş olduğu amansız mücadeleyi tüm ayrıntıları ile anlatmakta ve mağlup ettiği kavimlerin isimlerini tek tek sıralamaktadır. Bu kavimlerden biri de "Pelestler" şeklinde zikredilen Filistinlilerdir.

Tevrat'ta "Kaftor", Mısır vesikalarında ise "Keftiu" olarak isimlendirilen Girit adası, Filistinlilerin anavatanıdır.

Demek oluyor ki, Filistinliler bugünkü Filistin'e Girit'ten gelmişlerdir ve onlar, orijin olarak, Hint-Avrupai kavimlerden biridirler.

Filistinliler, MÖ. 1190 tarihinde, Mısır firavunu III. Ramses'e karşı verdikleri mücadeleyi kaybetmelerine rağmen, firavunun vasali olmak kaydıyla bugünkü Filistin'e yerleştirilmişlerdir.

Hız. Musa'nın önderliğinde Mısır'dan çıkan İsrailoğulları ise yaklaşık 60 yıl sonra Filistin'e geleceklerdir. Çünkü bu ülke, tanrı Yahova'nın kendilerine vadettiği ülkedir. Ancak kendilerine vadedilen ülkede İsrailoğullarına tamamıyla yabancı bir kavim oturmaktadır ve onların demir silahları vardır. Bu yüzden İsrailoğulları sahil şeridinde değil de arkadaki verimsiz topraklara yerleşmek zorunda kalırlar. Bundan sonra, Filistin topraklarının gerçek sahibi olabilmek için iki kavim arasında amansız bir mücadele başlayacaktır.

ABSTRACT

The roots of the struggle between Israel and Palestine goes into back thousands years ago. In other word, we must go 3200 years back for to understand correctly relations between Israel's sons and Philistines.

We see first time the name of Philistines on the Medinet-Habu Victory Inscription of Ramses III (1198-1167 B.C.) who is the Pharaoh of Egypt. This inscription is dated in 1190 B.C. In this inscription, Ramses III tells the bright victory won against to Sea Peoples in detail and mentions the peoples who have

been defeated. One of Sea Peoples is Philistines who are named as “*Pelests*” in Egypt sources.

Crete Island which is named as “*Kaftor*” in Old Testament and “*Keftiu*” in ancient Egypt sources is homeland of Philistines.

It seems that Philistines had come to Palestine from Crete and the origine of them was Indo-European.

Philistines lost the struggle given against to Ramses III in 1190 B.C. but they were stayed in Palestine by Pharaoh.

Israel’s sons came to Palestine under leadership of Moses 60 years later. This land is “*Promised Land*” by God. But now on this land a foreign people was living and they had iron weapons. So, Israel tribes had to stay in the back lands not on the cost line. Later a difficult struggle will begin between Israels and Philistines in order to be the real owner of Palestine Land.

I- FİLİSTİN’İN TARİHİ COĞRAFYASINA KISA BİR BAKIŞ

Bir ülkenin coğrafi şartları, o ülke üzerinde yaşayan toplulukların sosyal, siyasal, ekonomik ve dini yaşantısını muhakkak surette etkilemektedir. İşte bu yüzden ki, öncelikli olarak Filistin memleketinin coğrafi özellikleri hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz.

Önasya’nın Mezopotamya sınırlarından Akdeniz ve Süveyş kanalına kadar uzanan parçasına eski Mısırlılar *Retenu* adını veriyorlardı. Tevrat ise söz konusu bölgeyi *Lotanu* adıyla anıyordu. Bugün Suriye ve Filistin ve Sina denilen bu parça kuzeyde Anadolu, doğuda Mezopotamya, güneyde Arap yarımadası, güneybatıda Süveyş Kanalı, batıda ise Akdeniz’le çevrilidir.

Lotanu, tarihin erken dönemlerinden itibaren *Yukarı Lotanu*, *Aşağı Lotanu* ve *Zahi* adlarıyla üçe ayrılmaktadır. Sümerler’in *Amu* dedikleri asıl Suriye, Yukarı Lotanu’yu teşkil ediyordu. Filistin bölgesine de *Aşağı Lotanu* veya *Haru*¹ (Kharu) deniliyordu. *Zahi* adı verilen bölgede ise Fenikeliler oturduğu için, sonradan bu kısma *Fenike* adı verilmiştir.

Eski Mısır vesikalarında Aşağı Lotanu veya Haru adları ile anılan, Filistinliler’in istilâsından sonra da Filistin adını alan Suriye’nin güney kısmı, Lübnan ve Anti-Lübnan dağlarının güneyinden başlayarak Süveyş’e doğru uzanır. Kuzeyinde Galile tepeleri, merkezinde Samariye’nin çıplak dağları, güneyde Kudüs (Yerusalem) bölgesinde ise alçak tepeler vardır.

¹ Burada geçen Haru (Kharu) isminin, Eski Önasya’nın en eski kavimlerinden biri olan Asya kökenli Hurrilerle bir bağlantısı olmalıdır.

Doğuda Suriye çölüne doğru, Şeria nehrinin vadisini teşkil eden volkanik yarık uzanmaktadır.

Filistin’de dört doğal bölge vardır:

- 1- Sahildeki alçak ova,
- 2- Karmel Bölgesi,
- 3- Sina’yı güneye doğru kesen Esdrehon ovasıyla ikiye bölünmüş olan dağlık bölge,
- 4- Hermon’dan başlayan ve Basan, Galaod ve Moab topraklarını geçerek güneye doğru akan Şeria nehrinin doğusundaki arazi.

Filistin’in toprağı çok çeşitlidir. Sahildeki kumluk arazide hurma ağaçları, Esavelon vadisinde buğday yetişir. Aşağı Galile’de çınar ağaçları her tarafı yeşillik ve güzelliklerle örterken, Yukarı Galile’de tepeler çırıl çıplaktır.

Mevsim itibariyle Filistin’in ayrı bir özelliğı vardır. Sene, biri yaz biri de kış olmak üzere iki mevsimden oluşur. İlkbahar ve Sonbahar, bu iki mevsim arasında kaybolur. Yaz mevsimi mart, kış mevsimi de ekim ayı sonlarında başlar. Kış mevsimi, yağmur mevsimi demektir.

Afrika ve Asya arasında bir köprü olan Filistin, bu özelliğinden dolayı tarihin erken dönemlerinden itibaren birçok istilâya uğramıştır. Deniz kenarındaki ova, Afrika’yı Asya’ya bağlayan tarihi büyük yolun bir uzantısıdır. Eski Doğu’nun büyük orduları bu yoldan geçerek Mısır’a ulaştıkları gibi, büyük firavunların muzaffer orduları da yine bu yoldan geçerek Fırat boylarına kadar çıkmışlardır. Mukaddes kitapların *Megiddo* dedikleri meşhur boğaz da buradadır.²

Filistin, eski dünya ticareti için de bir geçit yeri olmuştur. Babil’in, Uzak Doğu’nun tüccarları, Mısır’ın, Habeşistan ve Arabistan’ın ticaret kabileleriyle burada karşılaşılıyor, mallarını mübadele ediyorlardı. Bu durum, çeşitli medeniyetlerin burada karşılaşmalarına ve kaynaşmalarına neden oluyordu.

Filistin’in jeopolitik konumu ile ilgili olarak aktardığımız bu bilgilerden sonra, şimdi de Filistin’in tarih öncesi ve tarihi dönemlerini ele almaya çalışalım.

² Ş. Günaltay, *Yakın Şark III (Suriye ve Filistin)*, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 10

II- TARİH ÖNCESİ DEVİRLERDEN EGE GÖÇLERİNE KADAR FİLİSTİN BÖLGESİ

Suriye ve Filistin’de insanların ne zamandan itibaren görünmeye başladıklarını tespit etmek oldukça zordur. Bununla beraber, arkeolojik araştırmalar, Kuzey Suriye’den Sina kayalıklarına kadar uzanan bölgede paleolitik insanın yaşamış olduğunu gösteren buluntular vermiştir.³ Anlaşıldığı kadarıyla, Lotanu’nun bu ilk insanları önceleri tepelerde ve yüksek yaylalarda oturmuşlar, çok daha geç bir dönemde de sahil ovalarına inmişlerdir. Elde edilen buluntular, bu insanların, paleolitik devrin sonlarına doğru mağaralarda barındıklarını göstermektedir. Avcılık ve balıkçılıkla geçinen bu ilk insanlar, neolitik devirle birlikte yerleşik hayata geçmişler, çakmak taşından aletler ve topraktan kaplar yapmışlardır.

MÖ. 4. Binyıl ortalarında Suriye-Filistin bölgesine Asyalı kavimler, MÖ. 2500’lerden itibaren de Sami orijinli kavimler gelmeye başlamışlardır. Bölgeye ilk gelen Sami grubun Amurrular olduğu kabul edilmektedir.⁴

Suriye’ye yerleşen Amurrular’dan bazı gruplar, doğuda Fırat boylarına, güneybatıda Mısır’a kadar yayılmışlardır. Kuzey ve Orta Mezopotamya’yı da etkileri altına alan Amurru kabileleri, zaman içinde bu bölgelerde de güçlü devletler kurmuşlardır.

Ancak şunu özellikle belirtmek gerekir ki, Akdeniz kıyılarıyla Mezopotamya arasında bulunan Suriye ve Filistin, coğrafi konumu yüzünden, Mısır, Mezopotamya ve Anadolu’da kurulan devletler arasında her zaman için bir rekabet alanı olmuştur. Çünkü, Eski Doğu’nun bütün ticaret yolları bu bölgeden geçiyordu. Fırat-Dicle boylarında kurulan devletler, coğrafi nedenlerle Akdeniz’e çıkmak zorunda idiler. Nil kıyılarında kurulan devletler ise, memleketlerini ve ticaretlerini emniyet altında bulundurmak için, Fenike sahillerini ve Filistin bölgesini ellerinde tutmak veya denetimleri altında bulundurmak mecburiyetinde idiler.

Sümer ülkesinden (Sinear) Akdeniz’e erişebilmek için, yalnız Fenike kıyılarını değil, Suriye ve Filistin’i de zaptetmek, buralarda yabancıların egemenliklerine meydan bırakmamak gerekiyordu.

Kervan yollarının deniz yollarına göre çok daha güvenli olduğu bu eski zamanlarda transit merkezi olan Filistin’in hem Mısır ve Mezopotamya’da, hem de Anadolu’da hüküm süren devletler için ne kadar önemli olduğu

³ Ş. Günaltay, *a.g.e.*, s. 13

⁴ Amurrular hakkında geniş bilgi edinmek için bkz: A. Clay, *The Empire of The Amorites*, London 1919; E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, Bursa 2007, s. 86-93

aşikârdır. Ele geçen vesikalar, büyük devletler arasında, Filistin yüzünden birçok çatışmaların yaşandığını ve antlaşmalar yapıldığını göstermektedir.

Suriye ve Filistin'in coğrafi durumları siyasi bakımdan genellikle yabancı boyunduruğu altında kalmalarını icabettirmiş ise de, aynı durum, kültürel bakımdan önemli faydalar sağlamıştır. Eski dünyanın medeniyet eserleri ticaret yollarıyla bu memleketlere gelmiş, bu yüzden Suriye ve Filistin'de Mezopotamya ve Mısır medeniyetleri erkenden yayılmıştır.

Suriye ve Filistin'de MÖ. 3. Binyılın ortalarından itibaren başlayan tarihi hadiseler, MÖ. 12. yüzyıla kadar bütün hızıyla devam edecektir. Ancak şunu özellikle belirtmek lâzımdır ki, söz konu dönemde (MÖ. 2500-1200 arası) Suriye ve Filistin'in mukadderatı, genellikle komşu büyük devletlerin kaderine bağlı kalmıştır.

MÖ. 1200'lerde cereyan eden Ege Göçleri, MÖ. 2. Binyıl Önyasya dünyasının büyük güçleri olan Hitit, Mitanni ve Babil (III. Babil/Kaslar) devletlerinin yıkılmasına yol açarken, Mısır devletini de çökme noktasına getirmişti. İşte bu göçler, Filistin bölgesinde de önemli siyasal değişimlere neden olacaktır.

III- EGE GÖÇLERİNDEN SONRA FİLİSTİN VE FİLİSTİNLİLER

Bugün bile bütün hızıyla devam etmekte olan İsrail-Filistin mücadelesinin kökleri binlerce yıl öncesine dayanmaktadır. Bir başka ifade ile Filistin memleketi üzerinde hak iddia eden İsrailoğulları ile Filistinliler'in ilişkilerini doğru anlayabilmek için, günümüzden 3200 yıl öncesine gitmek gerekir.

Filistinliler'in ismine ilk kez Mısır firavunu III. Ramses'in (MÖ. 1198-1167) 8. idare yılına (MÖ. 1190) tarihlenen Medinet-Habu Zafer Kitabesi'nde rastlıyoruz. Bu kitabede, adı geçen firavun, Egeli kavimlere karşı vermiş olduğu amansız mücadeleyi tüm ayrıntıları ile anlatmakta⁵ ve mağlup ettiği kavimlerin isimlerini tek tek sıralamaktadır. Bu kavimler şunlardır:

⁵ Mısır firavunu III. Ramses, söz konusu kitabede şöyle demektedir: "Hatti ülkelerinden hiç biri bunların saldırısına dayanamadı. Kode, Karkamış, Arzava ve Alaşya (Kıbrıs) tahrip edildiler. Bu insanlar, Amurru ülkesinde bir yerde ordugâhlarını kurdular. Buranın halkını sanki hiç yokmuş gibi mahvettiler. Bunlar, önlerinde bir ateş perdesi bulundurmamak suretiyle Mısır üzerine yürüdüler. Müttefikler arasında Pelest, Turşa, Şerdana, Şekeleş, Zakkari, Danuna ve Vavaşlar vardı. Bu insanlar, dünyanın kenarındaki ülkelere bile el uzatıyorlardı. Kalpleri iman doluydu ve kendi kendilerine "plânlarımızı başarıyoruz" diyorlardı."

- 1- Pelestler
- 2- Tuşalar
- 3- Şerdanalar
- 4- Şekeleşler
- 5- Zakkalalar
- 6- Danunalar
- 7- Vavaşlar

Yukarıda zikredilen kavimlerden Pelestler, konumuzu teşkil eden Filistinliler'di. Demek ki Filistinliler, ilk defa olarak, III. Ramses'in 8. idare senesinde (MÖ. 1190) tarih sahnesine çıkmışlardı.

Medinet-Habu Zafer Kitabesi'nin hemen yanbaşıında yer alan resimler de, Ege Göçlerine katılan kavimlerin giyim-kuşamları ve savaş teçhizatı hakkında önemli bilgiler verirler. Bu resimlerden görüldüğü kadarıyla Pelestler, temiz sakal traşlı, çok özel başlıkları olan kimselerdi. Bu başlıkların tepesinde deriden yapılmış şeritler ya da tüyler vardı. Başlık, çenenin altından bağlanmış bir çene kayışı ile tutturulmuştu. Onlar, püsküllerle süslenmiş dizlere kadar inen kapalı etekler giymişlerdi. Silah olarak mızrak, uzun-ince kılıçlar ve Şerdanalılar'inkine benzeyen kulplu yuvarlak kalkanlar taşıyorlardı.⁶ Pelestler, karada ikisi muharip biri de sürücü olmak üzere üç kişilik mürettebatı olan savaş arabaları üzerinden Hitit tarzında savaşıyorlardı.⁷ Pelestler'in yelkenli gemileri de vardı.

III. Ramses'e karşı verdikleri mücadeleyi kaybeden Egeli kavimlerin bir kısmı memleketlerine dönerken, bir kısmı da firavuna tâbi olmak ve her yıl vergi ödemek şartıyla Mısır'ın hudut kalelerine yerleştirilmişlerdi.⁸ III. Ramses MÖ. 1167 yılında ölünce, yerine geçen firavunlar onun yerini dolduramamışlardı. Bu da en çok Egeli kavimlerin işine yaramış ve vergilerini ödememeye başlamışlardı. Ardından da birer birer bağımsızlıklarını ilân etmişlerdi.⁹ Bağımsızlıklarını ilân eden kavimlerden Zakarlar Kuzey Filistin'e, Pelestler de Güney Filistin'e yerleşmişlerdi.

⁶ Nitekim, Filistin'in antik kentleri olan Gezer ve Gerar'da yapılan arkeolojik kazılarda bu tür demir silahlardan bulunmuştur. Bu konuda bkz: E. Memiş, "Filistler'de Demircilik Sanatı", *S.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı 1*, Konya 1987, s. 123-127.

⁷ R.D. Barnett, "Sea Peoples", *CAH II/2, chp.XXVIII*, Cambridge 1975, s.372

⁸ E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, 8. Baskı, Konya 2009, s. 166

⁹ E. Memiş, "Filistin Kime Aittir?", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı 1*, Ankara 1985, s. 225

Bundan sonra *Filistinliler* adıyla anacağımız *Pelestler*, Filistin memleketinin liman şehirleri olan *Gaza*, *Askalon* ve *Aşdot* ile iç kesimdeki *Gat* ve *Ekron* şehirlerini daha III. Ramses'in egemenliği altında yaşarken iskân etmişlerdi. Daha sonra bunlara *Gezer*, *Gerar*, *Lakiş*, *Yafa* ve *Ziglag* şehirlerini de dahil etmişlerdi.¹⁰

Bugünkü Filistin topraklarına yerleşerek bu ülkeye kendi adlarını veren Filistinliler gerçekte kimlerdi ve nereden gelmişlerdi? İsrailoğullarının Filistin memleketi ile olan ilişkileri nereden kaynaklanıyordu? Tanrı Yahova'nın İsrailoğullarına vadettiği ülke bugünkü Filistin miydi? Kaynakların ışığında bu sorulara cevap vermek zorundayız.

Tevrat'tan öğrenildiğine göre, Filistinliler, Ege Göçleri'ne katılmadan önce *Kaftor* adasında oturuyorlardı. Girit adasıyla idantifiye edilen Kaftor, Mısır vesikalarında da *Keftiu* adıyla anılıyordu. Tevrat'ta Kaftor adasında oturan iki halk grubundan söz edilmektedir ki, bunlar *Keretiler* ve *Peletiler*'dir. Keretiler Girit'in yerli halkı, Peletiler ise adaya sonradan gelen Filistinliler'di. Peki onlar Girit'e ne zaman ve nereden gelmişlerdi? Öyle zannediyoruz ki Filistinliler, MÖ. 1400'lerde Girit adasını istilâ eden Akalar'la birlikte Yunanistan'dan gelmişlerdi.¹¹

Hint-Avrupai kavimlerden olan Akalar ve onlarla akraba olabileceğini düşündüğümüz Filistinliler, iki asır kadar adada birlikte yaşadktan sonra, MÖ. 1200'lerde vuku bulan Ege Göçleri'nin¹² tazyikine dayanamayarak adayı terketmek zorunda kalmışlar ve diğer Egeli kavimlerle birlikte Mısır kapılarına dayanmışlardı.

Demek oluyor ki, Filistinliler, Filistin'e Girit adasından gelmişlerdi, fakat onlar adanın yerli halkı değillerdi. Filistinliler'in kökeni sorununu böylece çözdükten sonra, şimdi de Filistin'de Filistinliler'in karşısına dikilen İsrailoğullarının tarihine kısaca göz gezdirelim.

Tarihte sık sık "*İbraniler*" ya da "*Habirular*" denilen İsrailoğullarının tarihi, MÖ. 1750'lerde başlar. Çünkü, İsrailoğullarının atası olarak bilinen Hz. İbrahim¹³, Tevrat'ta *Amrafel* adı verilen ve bugün *Hammurabi* ile aynı

¹⁰ E. Memiş, *Filistinlilerin Kökeni ve Tarihi*, Konya 1996, s. 5; E. Memiş, *İsrail Nereye Koşuyor?*, Bursa 2006, s. 5

¹¹ E. Memiş, *İsrail Nereye Koşuyor?*, Bursa 2006, s. 56-57

¹² Ege Göçleri hakkında geniş bilgi edinmek için bkz: E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, 8. Baskı, Konya 2009, s.161-170

¹³ Tekvin XIV, 1

şahıs olduğu kabul edilen Babil kralı zamanında yaşamıştı.¹⁴ Hammurabi, kısa kronolojiye göre, MÖ. 1750'lere tarihlenmektedir.

Kenan diyarı olarak da isimlendirilen bugünkü Filistin toprakları, aslında Tanrı Yahova'nın Hz. İbrahim'e vadettiği topraklardır. İbrahim başlangıçta karısı Sara ve yeğeni Lût ile birlikte kendisine vadedilen ülkeye (Arz-ı Mev'ud) gitmiştir. Ancak kıtlık nedeniyle buradan ayrılarak Mısır'a göç etmiş, daha sonra tekrar bu topraklara dönmüştür. Onun oğulları ve torunları da bu topraklar üzerinde yüzyıllarca yaşamışlardır.

Hz. İbrahim'in İshak'tan olan torunu Yakub'un diğer ismi *İSRAİL*'dir. Daha doğrusu, Tanrı Yahova'nın Yakub'un ismini *İSRAİL* şeklinde değiştirdiği, Tevrat'ta da ifade edilmektedir.¹⁵ Demek oluyor ki, tarihte İsrailoğulları olarak anılan ve 12 kabileden oluşan kavim, Yakub'un oğullarıdır. Hz. Yusuf zamanında (MÖ. 1600'ler) Mısır'a yerleşen İsrailoğulları yaklaşık 400 yıl bu ülkede yaşadıkten ve firavunların akıl almaz işkencelerine maruz kaldıktan sonra, Hz. Musa'nın önderliğinde bu topraklardan çıkarılarak, bir zamanlar kendilerine vadedilen ülkeye (Arz-ı Mev'ud), yani bugünkü Filistin topraklarına götürülmüşlerdir (MÖ. 1130'lar).¹⁶ Ancak onları burada bir sürpriz beklemektedir. Kendilerine vadedilen topraklara, onlardan önce bir kavim gelip yerleşmiştir ki, bu kavim, yukarıda sözünü ettiğimiz Filistinliler'dir.

Filistinliler silah ve teçhizat bakımından İsrailoğullarından çok kuvvetli idiler. Bu yüzden İsrailoğulları, arkadaki verimsiz topraklara yerleşmek zorunda kalmışlar ve 130 yıl Filistin egemenliğinde yaşamışlardır. Hz. Davut, MÖ. 1000 yılında Filistinlileri mağlup ederek onları hakimiyeti altına almış ve bağımsız İsrail Krallığı'nı kurmuştur.¹⁷ Davut zamanında son derece güçlü bir devlet olan İsrail Krallığı, Davut'un oğlu Süleyman zamanında da (MÖ. 975-935) gücünü ve görkemini devam ettirmiştir. Fakat onun ölümünden sonra devlet, hızla çöküşe geçmiştir. Önce İsrail ve Yahuda krallıkları olmak üzere ikiye ayrılan devlet, daha sonra Asur, Babil ve Mısır krallıkları gibi bölgesel büyük güçlerin egemenliği altında yaşamıştır. MÖ. 586 yılında Yeni Babil Devleti krallarından II. Nabukadnezar (MÖ. 605-562) Kudüs'ü zaptettiği gibi, buradaki Yahudileri de Babil'e sürgün etmiştir. Bu olay, Yahudi tarihindeki ilk sürgün hadisesidir. Babil kralı, idaresinin 19.

¹⁴ Tevrat'taki Amrafel=Babil kralı Hammurabi.

¹⁵ Tekvin XXXV, 10'da şöyle denilmektedir: "Ve Allah ona dedi: Senin adın Yakub'tur, artık adın Yakup çağrılmayacak, fakat adın İsrail olacaktır. Ve onun adını İsrail koydu."

¹⁶ E. Memiş, *İsrail Nereye Koşuyor?*, Bursa 2006, s. 70

¹⁷ E. Memiş, *a.g.e.*, s. 80

yılında (MÖ. 586) Yahudileri Babil'e sürgün ettiği zaman¹⁸, Filistinlileri de aynı akibete uğratmış olabilir.¹⁹

Babil esareti, MÖ. 539 yılına kadar devam etmiştir. MÖ. 539 yılında, Pers kralı Kyros, Babil'i zaptederek Yeni Babil Devleti'ne son vermiş ve II. Nabukadnezar'ın Yerusalem'den (Kudüs) Babil'e sürdüğü Yahudileri de serbest bırakmıştır. Onların memleketlerine dönmelerine izin veren Kyros, Kudüs'teki eski mabetlerini yeniden kurmaları için de onlara maddi ve manevi yardımda bulunmuştur. İşte bu yüzdendir ki Yahudiler, Tevrat'ta, Pers kralı Kyros'u, Yahudi Tanrısı Yahova'nın elçisi olarak selamlamışlar ve onu göklere çıkarırcasına methetmişlerdir.²⁰

Yahudiler hürriyetlerine kavuşturulduğu zaman, şayet Filistinliler de Babil'de sürgün hayatı yaşıyor idi iseler, onların da aynı muameleye tâbi tutulup tutulmadıklarını bilmiyoruz.

Bundan sonraki süreçte, Filistinliler Sami kavimler içerisinde eriyip yok olurken, İsrailoğulları geleneklerine olan bağlılıkları nedeniyle ayakta kalmayı başarmışlardır. Gerçekten onlar, Perslerin, Makedonyalı Büyük İskender'in ve onun haleflerinin ve nihayet Roma İmparatorluğu'nun egemenliği altında yaşamışlardır. MS. 135 yılında Roma yönetimine karşı ayaklandıkları için, Romalılar Yahudileri dünyanın dört bir yanına sürgün etmişlerdir. Bu olay, Yahudilerin tarihindeki ikinci büyük sürgün hadisesidir. Bundan sonraki zaman dilimlerinde onların yegane amacı, eski yurtlarına dönmek ve Davut'un devletini yeniden kurmak olmuştur. İsrailoğulları günümüzde bu amaçlarına ulaşmış görünmektedirler.

SONUÇ

Bütün bu bilgiler ışığında sonuç olarak şunları söyleyebiliriz:

1. Mısır kaynaklarında "Pelestler" adıyla anılan, Tevrat'ta ise "Peletiler" diye zikredilen Filistinliler, Ege Göçleri'ne iştirak eden kavimlerden biridir.

2. Tevrat'ta onların *Kaftor* (Girit) adasından geldikleri ve orada iken adlarının "Peletiler" olduğu beyan edilmektedir ki, bu bile onların Egeli kavimlerden olduklarını açıkça ortaya koyar.

3. Ayrıca, Filistin şahıs isimleri üzerinde yapılan filolojik tetkikler de, onların Hint-Avrupalı kavimlerden olduklarını açığa çıkarmıştır.

¹⁸ 2. *Krallar XXIV*, 10-16

¹⁹ E. Memiş, *Kaynayan Kazan Ortadoğu*, 2. Baskı, Konya 2006, s. 88

²⁰ 2. *Tarihler XXXVI*, 22-23

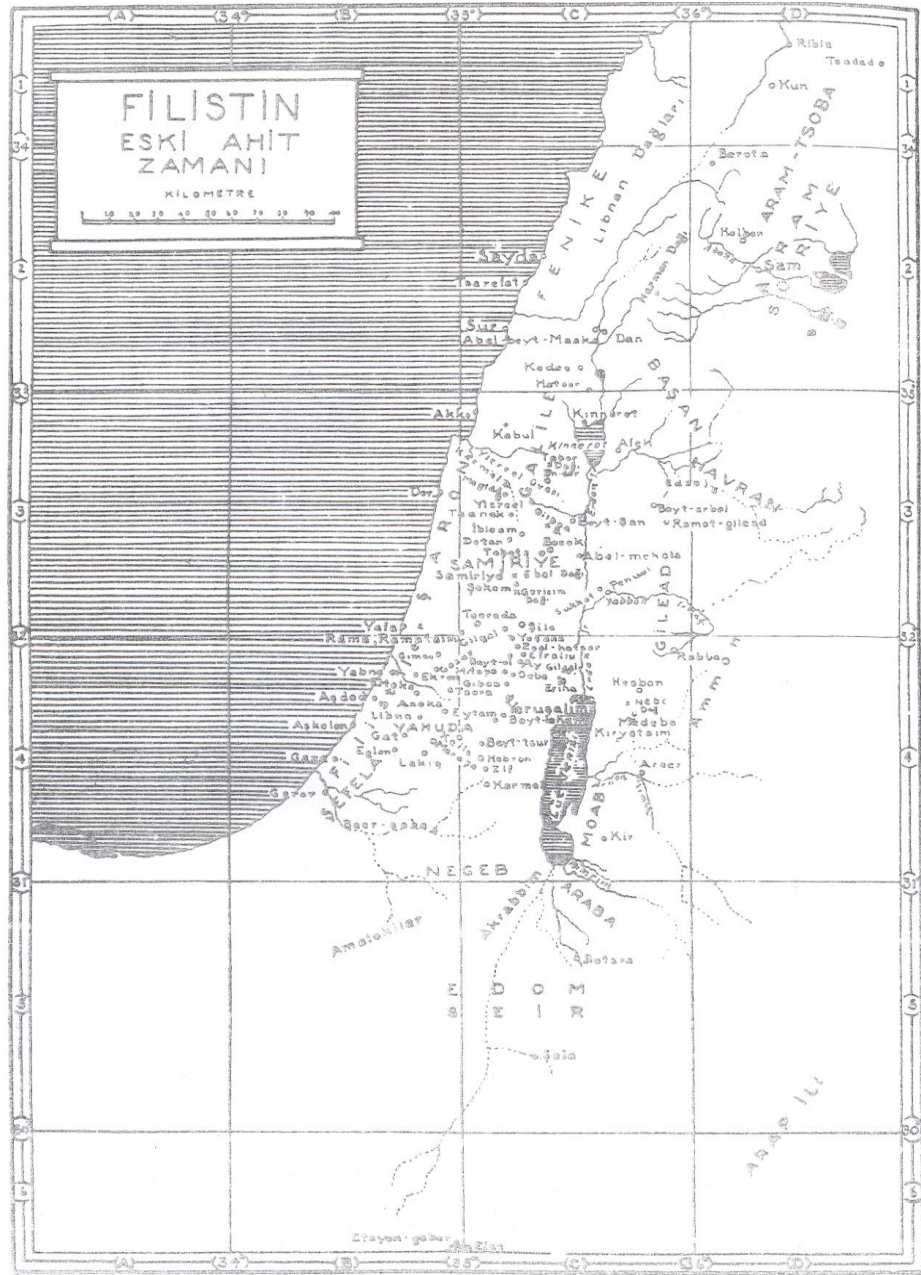
4. Ancak, Hint-Avrupa kökenli Filistinliler zaman içerisinde milli benliklerini kaybederek, Sami kavimler arasında eriyip tükenmişler, diğeri bir deyişle Araplaşmışlardır.

5. O halde denilebilir ki, etnik bakımdan, Filistinlilerin hem Yahudilerle hem de Araplarla, başlangıçta hiçbir akrabalıkları yoktur.

6. Tarihi vesikaların ışığında yaptığımız kronolojik hesaplamalar göstermiştir ki, Filistinliler, Filistin memleketine İsrailoğullarından önce gelip yerleşmişlerdir. Çünkü, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Filistinliler (Pelestler/Filistler) MÖ. 1190 tarihinde firavun III. Ramses'in vasalı olarak bu topraklara yerleştirildikleri zaman, İsrailoğulları, Hz. Musa'nın önderliğinde henüz Mısır'dan çıkmamışlardı. Musa, kavmini ancak MÖ. 1130'larda vad edilen ülkenin (Arz-ı Mev'ud) sınırlarına getirebilmişti.

7. O halde şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, İsrailoğulları, Filistin'e, Filistinliler'den aşağı yukarı 60 yıl sonra gelmişlerdir. Şunu da özellikle belirtmek lâzımdır ki, şayet İsrailoğulları Filistin'e Filistinlilerden önce gelmiş olsalardı, hiç şüphesiz iç kesimlere değil, toprakları daha verimli olan ve deniz ticareti açısından büyük önem taşıyan sahil şeridinde yerleşirdi.

8. Bugün bu topraklar üzerinde İsrail Devleti hakim olsa da, ülkenin adı binlerce yıldan beri "*Filistin*" olarak anılmaktadır ve bu isim günümüzde de mevcudiyetini sürdürmektedir.

العلاقات العربية - التركية (1973 - 2008)

دراسة تاريخية طبيعتها وأفاقها المستقبلية

الدكتور محمد أحمد*

Özet**

Türk Arap İlişkileri (1973-2008)

Prof.Dr. Muhammed AHMED*

Türk-Arap ilişkilerinin İslamiyetin doğuşundan sonra Orta Asya'ya İslam fetihleriyle, 673 (h. 54) başladığı belirtilen makalede Türk-Arap ilişkileri 5 başlık altında incelenmektedir. Bunlar; Türk-Arap ilişkilerinin tarihi, 20.yüzyılın sonlarında Türk-Arap ilişkileri, Türkiye'de Adalet ve Kalkınma Partisi'nin iktidarı ile 2002 yılından itibaren ilişkilerdeki değişimler, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girmek için yaptığı tercih ve bunun Arap alemine tesiri ve gelecekte Türk-Arap yardımlaşmasına bakış ve sonuçları başlıklarıdır.

Türk-Arap ilişkileri sıradan bir komşuluk ilişkisi olmayıp, ondan da öte özel bir ilişki bulunmakta, Türk-Arap ilişkileri Selçuklulardan beri yoğun olarak devam etmiş ve 1516 yılından itibaren I. Selim'in Suriye ve Mısır'ı ilhak etmesiyle 400 yıl süren Osmanlı hakimiyeti dönemi başlamıştır. Uzun asırla boyunca tarihî ve kültürel bağlar meydana geldi. Bu dört asırlık Osmanlı hakimiyetinde, bitip tükenmek bilmeyen savaşlarda Türklerin ve Arapların kanları birbirine karışmıştır. 18. Yüzyıldan itibaren Avrupa'da başlayan milliyetçilik ve sömürgecilik hareketleri, önce Balkanlarda sonra da Arap ülkelerinde etkili oldu. Özellikle İngiltere ve Fransa 1918-1926 yılları arasında Türkiye ile Arap ülkelerinin içişlerine müdahale ederek taraflar arasında siyasî meseleler ortaya çıkardılar, tarafların bütün hayatlarındaki ilişkilerin tesirlerini terk ettiler. 1923-1938 yılları arasında ilişkiler çok alt seviyede kaldı, bu dönemde hiçbir Türk yetkilisi bir Arap ülkesini ziyaret etmedi. Buna karşılık birkaç Arap hükümet başkanı Türkiye'yi ziyaret etti. 1926'da Musul Meselesi, 1938'da İskenderun Meselesi ve 1947'de İsrail'in kurulması ve 1949'da Türkiye'nin İsrail'i tanıyan ilk Müslüman ülke olması, ilişkilerin soğuk seyretmesine sebep oldu. 1950-1960 yılları arasında Menderes döneminde Orta Doğu'ya yönelindi. Ellili yıllarda Türkiye NATO'ya girdi. 1958 Türkiye-Suriye ihtilafı bu dönemin önemli olaylarından. 1967 Arap-İsrail Savaşları, Türk-Arap ilişkilerinde bir dönüm noktası oldu. Türkiye bu dönemde Arapların ve Filistinlilerin yanında yer aldı. 1973'ten itibaren ilişkiler, Petrol, Kıbrıs, İktisadi ilişkilerin

* أستاذ تاريخ وحضارة أوروبا المساعد في قسم التاريخ - جامعة دمشق.

** Özet ve tercüme; Mustafa Öztürk

* Şam Üniversitesi Tarih Bölümü Avrupa Medeniyeti Tarihi Uzmanı- Şam/Suriye

gelişmesi esasları üzerine gelişti. 1974'te Türkiye'nin Kıbrıs Barış Harekatı'na hemen bütün Arap ülkeleri destek verdiler.

1980'li yıllarda Türk-Arap ilişkileri, özelde Türk-Suriye ilişkileri Su Meselesi ve PKK Meselesinden dolayı sıkıntılı bir döneme girdi. Buna karşılık 1996 yılında Türkiye-İsrail anlaşması, Türk-Suriye ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası oldu. 1998'de PKK'nın Suriye'deki varlığı dolayısıyla, Türkiye'nin sabrının taşmasını görülmesi üzerine ortaya çıkan buhran, Mısır Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek'in girişimleriyle sona erdirildi. Nihayet bu husus ortadan kalkmış bulunmaktadır.

2002 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi'nin iktidara gelmesiyle Türk-Arap ilişkileri hızla gelişti. Nisbeten İsrail'den uzaklaşan Türkiye, Arap ülkelere daha çok yanaştı. Filistin meselesine her türlü desteği verdi. Yapılan karşılıklı ziyaretler, iktisadî işbirliklerini kurulması, Türk-Arap ilişkilerinde en parlak dönemin yaşanmasına vesile oldu. 1991 ve 2003 yıllarında Türkiye'nin Irak'ın işgali sürecinde, sergilediği dik duruş, İkinci Körfez Savaşı'nda işgalci askerlerin Türkiye üzerinden Irak'a girmelerine izin vermemesi, Arap aleminde büyük yankı uyandırdı. Suriye'den Körfez ülkelerine kadar bütün Arap ülkeleriyle geniş işbirliği anlaşmaları imzalandı. Hemen bütün Arap ülkeleriyle karşılıklı vizeler kaldırıldı. Akademik çevreler, üniversiteler de bu ilişkileri destekledi. Bu dönemde Şam Üniversitesi Türkiye ile Suriye arasında "*Bilad-ı Şam ve Anadolu*" başlıklı 4 uluslararası Sempozyum düzenledi.

Bu ilişkilerin daha da geliştirilmesi için Türkiye çalışmaları çerçevesinde bir Bilgi Bankasının kurulması, Türkiye ile ilişkileri sağlayan bir ağı kurulması, Türk ve Arap üniversitelerinin ilişkilerinin yoğunlaştırılması, Türkiye ile iktisadî ilişkilerin kurulması ve bunun teşvik edilmesi, Arap ülkelerinde bulunan İngiltere, Fransa ve Alman Kültür Merkezleri gibi Türk Kültür Merkezi'nin açılması için davet yapılması, Türk-Arap bilgi birimlerinin kurulması zaruridir. Öte yandan bu ilişkilerin sürekli ve samimi olması için; tarafların birbirlerine olan tarihî bakış açılarının düzenlenmesi, ilişkilerin ABD'nin güdümünden kurtarılması ve Ankara-Şam-Kahire-Riyad mihverine oturtulması, Siyonist oluşumun Türk-Arap ilişkilerindeki tesirinin ortadan kaldırılması, Arap ayrılık unsurlarının yerine birlik unsurlarının ön plana çıkartılması, karşılıklı bilgilendirmeler Batı üzerinde olduğundan, yerli sinemanın geliştirilmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak, Konstan Georgie'nun ifadesiyle, bölgenin coğrafi, tarihî ve kültürel zeminine uygun olarak Doğu'dan, Batı aydınlığının üzerine tekrar büyük bir nur doğacaktır.

مقدمة:

أولاً - لمحة تاريخية عن العلاقات العربية - التركية.
ثانياً - مرحلة العلاقات العربية - التركية في الربع الأخير من القرن العشرين.
ثالثاً - مرحلة التحول في العلاقات بعد عام 2002، ووصول حزب العدالة والتنمية إلى السلطة في تركيا.
رابعاً - خيار انضمام تركيا إلى الاتحاد الأوروبي وأثره على المنطقة العربية.
خامساً - آفاق التعاون المستقبلية بين العرب والأتراك والعقبات التي تعترضها.
خاتمة.

العلاقات العربية - التركية (1973 - 2008)

دراسة تاريخية في طبيعتها وآفاقها المستقبلية

مقدمة:

يرصد هذا البحث حقبة تاريخية مهمة من تاريخ العلاقات العربية التركية تمتد من الربع الأخير من القرن العشرين حتى الآن، وعلى الرغم من قصر هذه الحقبة إلا أنها بالغة الأهمية، إذ شهدت تطورات مصيرية في تاريخ كل من العرب والأتراك، ونظراً لتشابك الأحداث القطرية والإقليمية والدولية في هذه المرحلة الحاسمة من الضروري تفسير الأحداث على هذه المستويات المتعددة والمتداخلة كجزء مهم من الدراسات الشرق أوسطية، وذلك بهدف:

- تغطية الجوانب المهمة لسد النقص في البحوث التاريخية العلمية في العلاقات الدولية في تلك المرحلة المعاصرة من تاريخ الشرق الأوسط، والذي ما زال يشهد تطورات سياسية واجتماعية كبيرة.

- كما يهدف البحث أيضاً إلى دراسة التطورات والتي شملت عقدي الستينيات والسبعينيات من القرن الماضي، التي أسفرت عن تخفيف حدة الصراع بين تركيا والعرب عموماً، وعودة تركيا إلى الانفتاح على الدول العربية مع حذرهما التقليدي، وعدم استغلال العرب للفرصة الذهبية التي أتاحت لهم للتأثير في القرار السياسي التركي بعد الفورة النفطية، وانفتاح تركيا لأية مبادرة عربية، نتيجة العجز الاقتصادي التي عانت منه في تلك المدة.

كما تهدف الدراسة إلى إيضاح تأثير خيار تركيا التوجه غرباً والانضمام إلى الاتحاد الأوروبي على المنطقة العربية، ثم استعراض الخطوات المستقبلية للتعاون الاستراتيجي بين العرب والأتراك وأفاقه والعقبات التي تعترض سبيل هذا التعاون. وربطها بتوقعات المستقبل.

لقد أصبحت دراسة المستقبلات علماً له أصوله في الغرب الأوروبي عموماً والأمريكي خصوصاً. والتابع المحلل لحرب الخليج الثالثة واحتلال العراق سوف يجد أنها حرب أعد لها كغيرها قبل قيامها بسنوات (بمعزل عن أحداث الحادي عشر من أيلول 2001) من أجل إحداث تحول جذري لصالح الغرب مع بدايات القرن الحادي والعشرين.

إن العلاقات العربية - التركية ليست علاقات تقليدية بين جارين فحسب بل هي علاقات متميزة وفريدة، إذ تجمعها جوانب إيجابية كثيرة مشتركة، لأنها ترتبط بحقائق التاريخ والجغرافيا والدين والثقافة المشتركة عبر قرون كثيرة.

وبالنظر لوقائع التعاون والخلاف بين الطرفين، نجد أن هذه العلاقات مرت بمنحنيات كثيرة صعوداً وهبوطاً، فمنذ ظهور الإسلام، امتزجت الحضارتان العربية والتركية في بوتقة الحضارة الإسلامية، على رغم من التمايز الثقافي والأعراف حتى القرن السادس عشر، حين تسلم الأتراك قيادة العالم الإسلامي.

وبعدما كان الوطن العربي على امتداد 400 سنة جزءاً لا يتجزأ من الدولة العثمانية، تجمع بين أبنائه والأتراك رابطة واحدة، وبعدما كان العرب آخر مجموعة قومية تطالب بالانفصال عن المركز العثماني، جاءت الحرب العالمية الأولى وهزيمة السلطة العثمانية لتفتح صفحة جديدة من علاقات متوترة بين العرب والأتراك على خلفية اتهامات متبادلة نتيجة التدخل الأوروبي ليس بالإمكان الخوض فيها الآن، ولكن المهم ما قاله رئيس الوزراء التركي رجب طيب أردوغان لصحيفة «العالم» الألمانية حينما قال: «يجب أن نترك السلبيات في الجانب، ونؤكد على الجوانب الإيجابية والقواسم المشتركة بيننا»⁽ⁱ⁾.

أولاً - لمحة تاريخية عن العلاقات العربية - التركية

تؤكد الدراسات التاريخية أن العلاقات العربية - التركية لم تبدأ بفتح السلطان سليم الأول بلاد الشام ومصر عام 1516. بل هي أقدم من ذلك بكثير فحينما ظهر الإسلام في الجزيرة العربية، كان للأتراك تجمعات سياسية فيما بين الصين شرقاً إلى بلاد ما وراء النهرين غرباً، وكانت الديانة السائدة عندهم هي الشامانية والبوذية ثم النسطورية. وكان أول اتصال للعرب بالأتراك عام 54هـ عندما عبر عبد الله بن زياد، والي خراسان زمن معاوية بن أبي سفيان نهر جيحون، واستولى على بخارى ورامدين وبيكند من بلاد الترك في ما وراء النهر، ودخل الأتراك في الإسلام

وتمسكوا به، وأصبحت اللغة العربية هي لغة التدريس في المدارس، بل أصبحت لغة رسمية في الدولة السلجوقية والدويلات التي تأسست في الأناضول حتى القرن الثالث عشر (ii).

وقد شارك الأتراك بفاعلية في الحضارة العربية الإسلامية في بغداد ودمشق والقاهرة وغيرها وخلال عشرة قرون كاملة من تاريخ الإسلام تصدى الأتراك بشراسة لكل الغزوات الصليبية والمغولية على بلاد العرب والإسلام.

وكانت معركة «ملازكرد» أو معركة «ذات الأكفان» التي جرت في 26 آب عام 1071 فاتحة معارك مشرفة في الدفاع المشترك بين العرب والأتراك من جهة والغزاة من الشرق أو الغرب من جهة أخرى. ففي هذه المعركة انتصر السلطان ألب أرسلان في معركة غير متكافئة مع الجيش البيزنطي الذي يفوقه عدة وعدداً، وأصبح الطريق إلى القسطنطينية مفتوحاً ولكنه لم يسلكه (iii).

لقد كان لهذا الانتصار صداه في أوروبا، فجاب البابا أوربان الثاني أوروبا كلها داعياً للقيام بالحملة الصليبية لإنقاذ بيت المقدس وحماية عاصمة الدولة البيزنطية من السقوط. وبالفعل بدأت الحملات الصليبية عام 1096م. تجتاز البوسفور في أول حملاتها على الشرق، وكان أول من تصدى لهذه الحملات الفرنجية هو القائد التركي الشاب قلع أرسلان، تمكن مع صديقه القائد التركي السلجوقي دانشميند من التصدي لثلاث حملات صليبية عام 1101 وسحقها في معركة (مرزفون) قرب أنقرة (iv).

وكذلك استطاع القائد التركي السلجوقي عماد الدين زنكي توحيد بلاد الشام بدءاً من مدينة حلب، ثم استطاع تحرير مدينة الرها التاريخية (أورفه حالياً) من أيدي الفرنجة محطماً أول مملكة صليبية من الممالك الفرنجية الأربع التي أسسها الفرنجة في المشرق العربي.

ولا ننسى دور ابنه نور الدين زنكي الذي أنشأ دولة رائدة في بلاد الشام اهتمت في مجالات الخدمات الطبية والاجتماعية، وإنشاء المدارس والمستشفيات والذي مهد لاستعادة صلاح الدين للقدس من أيدي الصليبيين.

وفي عام 1260، وبعد أن اجتاحت المغول بغداد وبلاد الشام ووصلوا مدينة غزة، كان للقائدين التركيين قطز ونائبه بيبرس جولة أخرى في عين جالوت، التي أوقفت الزحف المغولي الكاسح وردته على أعقابها.

وخلال أربعة قرون كاملة من الحكم العثماني للبلاد العربية امتزج الدم العربي بالدم التركي في معارك لا تنتهي دفاعاً عن العروبة والإسلام في وجه محاولات الدول الأوروبية، ونجح الأتراك العثمانيون بنقل المعركة إلى قلب أوروبا وطرفت جيوشهم أبواب فيينا مرتين عامي 1525 و1638 (v).

وعلى الرغم من الانتشار الواسع للنزعة القومية في أوروبا منذ القرن الثامن عشر، والذي أدى إلى انفصال دول البلقان عن الدولة العثمانية، فقد استمر العنصر العربي أميناً على الرابطة العثمانية، حتى بعد نشوب الحرب العالمية الأولى عام 1914م.

وكانت مراسلات الأمير عبد الله بن الشريف حسين، مع القائد العثماني في بلاد الشام جمال باشا، المعروف بـ «السفاح» شاهداً على أن العرب لم يكونوا راغبين في الانفصال عن السلطة العثمانية، وسعوا فقط لإدخال إصلاحات وتجسيد بعض التطلعات المرتبطة باللغة والتعليم والإدارة^(vi).

واتسمت العلاقات العربية - التركية بعد إعلان ثورة الشريف حسين عام 1916م بالتوتر والشكوك والكراهية المتبادلة التي طبعت علاقات الطرفين طوال عقود من الزمن. والمتتبع لمسار العلاقات العربية - التركية على امتداد القرن العشرين، يكاد يشك في أن هذين الشعبين عاشا معاً، وواجهوا التحديات نفسها معاً، طوال أربعة قرون، ولعل سبب هذه السلبية هو العديد من العوامل الأيديولوجية التاريخية والسياسية، إذ انطلقت النخب التركية العلمانية الحاكمة في سياساتها تجاه دول الجوار العربي بعد تأسيس الجمهورية التركية عام 1923 من كونها تقدم نموذجاً طورته خصيصاً ليناسب التطور العقائدي والسياسي والاقتصادي في المنطقة العربية^(vii).

ولعل جذور هذه النظر ترجع إلى نزعة الاستعلاء التركية على أساس أن الأتراك كانوا أصحاب الأمجاد التاريخية، وإلى تعامل العرب مع القوى الاستعمارية لتقطيع أوصال السلطنة العثمانية، أما العرب فيرون أن سبب تخلفهم الحضاري والتقني هو الحكم العثماني للوطن العربي الذي دام أربعة قرون، وأن العروبة ظهرت بشكلها القوي في بداية القرن العشرين بسبب النزعة التركية الطورانية التي هدفت إلى تنريك الشعوب غير التركية تحت شعار وحدة الدين^(viii).

وشغلت الدول الاستعمارية الأوروبية خاصة فرنسا وبريطانيا دوراً سلبياً في تأجيج الصراع بين العرب والأتراك، وكان من نتائج التدخل الأوروبي بشؤون كل من سوريا وتركيا في المدة ما بين 1918 - 1926 قد أدى إلى إحداث أزمات سياسية وقومية تركت آثارها في حياة كل من البلدين وفي العلاقات بينهما.

وفي حين استعادت تركيا قوتها في مدة قصيرة نسبياً وبدلت في بنيتها السياسية والاجتماعية، في عهد مصطفى كمال أتاتورك، فإن سورية وبلاد الشام، بل الأقطار العربية بعامه، قاست من الاستعمار الأوروبي الذي مزق أوصالها إلى دويلات^(ix).

واستمر فقدان عامل الثقة بين العرب والأتراك طوال مدة سيطرة الكماليون على مواطن الأمور في تركيا (1923 - 1938)، وعلى مستوى تبادل الزيارات الرسمية لم يقم أي مسؤول تركي، بأي زيارة إلى أي بلد عربي طوال هذه المدة، في حين قام

بعض الملوك ورؤساء الحكومات العربية بزيارات إلى تركيا، وتجلت هذه الفترة بالمساومة التركية مع الدول الاستعمارية الأوروبية تجاه دول المشرق العربي، كما حصل في قضية سلخ لواء الإسكندرون عن سوريا عام 1938، وقبل ذلك في قضية لواء الموصل عام 1926 مع العراق^(x).

ومع تفجير الصراع العربي - الصهيوني بدأت العلاقات الجديدة تتأسس بين العرب والأتراك، فقد وقفت تركيا بداية مع الحق العربي، وصوتت ضد قرار تقسيم فلسطين عام 1947. لكنها عادت واعترفت «بإسرائيل» عام 1949 فقد كانت تركيا أول دولة إسلامية تعترف بالكيان الصهيوني، وعقدت معها في ما بعد سلسلة من الاتفاقيات التجارية والمالية والدبلوماسية^(xi).

وعلى الرغم من محاولات عدنان مندريس (رئيس وزراء تركيا 1950 - 1960) في بداية حكمه لإحلال الوفاق مع العرب، إلا أنه تبنى في العالم التالي أي في عام 1951 مشروع «قيادة الشرق الأوسط» الذي عاداه العرب وأخفق^(xii).

وانضمت تركيا ميكراً لحلف الأطلسي لتسويق مشاريع الغرب في المنطقة كحلفي بغداد " والسنتو" في الخمسينيات، وممارسة سياسة قوامها التوتر والضغط والاستفزاز للدول العربية المجاورة، عندما كانت هذه الدول متحالفة مع الاتحاد السوفييتي في إطار السالف السابق والحرب الباردة، بين المعسكرين الاشتراكي والرأسمالي، وكثيراً ما وصلت حدة الحشود العسكرية التركية على الحدود السورية إلى أحجام أجواء الحرب، كما حصل أثناء العدوان الثلاثي على مصر، وكذلك عام 1957 عشية الوحدة بين سوريا ومصر، وتكررت هذه المواقف أثناء إنزال القوات الأميركية في لبنان بنقل هذه القوات من قاعدة «أنجريك» التركية مباشرة، وعلى خلفية هذه السياسة تحولت القضايا الخلافية كالمياه والأكراد والعلاقات العسكرية مع الكيان الصهيوني إلى قضايا ساخنة في العلاقات العربية - التركية كادت أن تنفجر في أية لحظة وخصوصاً مع سوريا^(xiii).

ثم جاءت النقطة الفاصلة في تاريخ العلاقات العربية - التركية، فعندما عرفت قضية قبرص في الأمم المتحدة عام 1965 ووقفت الدول العربية بجوار قبرص - مكاريوس اليونانية، وحتى الدول الغربية صوتت ضد تركيا، وأدت الصدمة إلى صحوه تركية تجاه العالم العربي.

وفي عام 1967 بعد هزيمة حزيران، ووقفت تركيا مع العرب ضد إسرائيل، وأيدت تركيا القرار الدولي 242 الذي يطالب القوات الإسرائيلية بالانسحاب من الأراضي العربية المحتلة، وشهدت ساحة الرأي العام التركي تعاطفاً شديداً مع العرب وفي السبعينات، سعت تركيا بكل الطرق والوسائل لتحسين علاقاتها مع العالم

العربي، وتحديداً مع دول الخليج العربي ودول المغرب العربي على أسس اقتصادية ووقعت اتفاقية مد خط أنابيب النفط مع العراق (xiv).

ثانياً - التطور التاريخي للعلاقات العربية - التركية في الربع الأخير من القرن العشرين:

شهدت العلاقات العربية - التركية تحولات ملحوظة بعد عام 1973 لأسباب عديدة منها:

1 - كان لارتفاع أسعار النفط وحرب تشرين التحريرية عام 1973 دورهما في إعلاء مكانة العرب الدولية، الأمر الذي جعل تركيا تشعر بحاجتها إلى النفط العربي أكثر من أي وقت مضى، كما أن المشاريع الصناعية المدنية التي أقامتها تركيا تأثرت بأزمة نقص إمدادات النفط إثر استخدام سلاح البترول في حرب تشرين التحريرية والتي فرضته الدول العربية المنتجة.

2 - تفاقم المشكلة القبرصية وتداعياتها، وفتور علاقة تركيا مع المجموعة الأوروبية، وحاجة تركيا إلى الدعم العربي، وكمدخل إلى الدعم الإسلامي انضمت تركيا إلى منظمة المؤتمر الإسلامي واعترفت بمنظمة التحرير الفلسطينية عام 1979 لتصبح أول دولة في حلف شمال الأطلسي تعترف بالمنظمة، ثم بدأت حملة للتعريب وإظهار الملامح الإسلامية التي لم تكن مألوفة من قبل، مثل تدريس اللغة العربية وفتح مراكز أكاديمية تهتم بالدراسات العربية.

3 - تزايد حاجة تركيا إلى الاستثمارات الأجنبية لدفع نهضتها الصناعية قدماً إلى الأمام، فعهدت الدول العربية النفطية إلى توظيف أموالها واستثماراتها في تركيا، مما أدى إلى انتعاش حركة الصادرات التركية خلال هذه الفترة، ولاسيما باتجاه الدول العربية، للاستفادة من القرب الجغرافي ولاعتبارات متعلقة بالنفط وغيره (xv).

وعلى امتداد عقدي السبعينيات والثمانينيات كانت العلاقة الاقتصادية تنمو باضطراد بين تركيا والوطن العربي، خصوصاً مع مشاركة حزب السلامة الوطني «ذو التوجه الإسلامي» بزعامه نجم الدين أربكان في حكومات السبعينيات وبعدها كان حجم التبادل التجاري بين تركيا والوطن العربي في الخمسينيات يشكل 4.5% من مجمل حجم التجارة الخارجية التركية، ارتفعت هذه النسبة في الثمانينيات إلى 32% مع وجود 180 ألف عامل تركي في الدول العربية وصلوا عشية حرب الخليج الثانية إلى 350 ألفاً (xvi).

ومع مطلع التسعينيات، بدأ الدور التركي الجديد مع وقوع حرب الخليج الثانية (1990 - 1991)، فقد أدانت تركيا الغزو العراقي لدولة الكويت وانضمت إلى قوات التحالف بقيادة الولايات المتحدة الأميركية، ووضعت قواعدها العسكرية تحت

تصرف الحلفاء، ثم حصلت على تعويضات من الولايات المتحدة بسبب إغلاق أنابيب النفط العراقية المارة من تركيا إلى البحر المتوسط.

كذلك رفعت واشنطن الحظر المفروض على تسليح تركيا منذ عام 1974، وبدأ ضخ المعونات الأميركية إلى أنقرة، بل ووعدت تركيا بتأييد طلبها الانضمام إلى الاتحاد الأوروبي^(xvii).

ويتبين من مجمل تقويم هذه المرحلة أنها بالفعل كانت مرحلة غلب عليها الطابع الإيجابي في العلاقات العربية - التركية مقارنة مع المرحلة المتقدمة، وهذا لا يلغي أن هذه العلاقات شهدت بعض التوترات ولاسيما بين تركيا وسوريا بدءاً من منتصف الثمانينات بسبب قضيتي المياه وحزب العمال الكردستاني (PKK) لكن مع دخول العرب، ومنهم سوريا مفاوضات مدريد للسلام خريف 1991، كانت تسقط أمام تركيا آخر الحواجز في تحرير حركتها الخارجية سواء تجاه العرب أو تجاه «إسرائيل» لتبدأ مرحلة جديدة في علاقات العرب والأترك شكّل مؤتمر مدريد للسلام عام 1991 بداية مرحلة جديدة بين العرب والأترك بعدما ظل العامل الإسرائيلي ما بين 1967 و1991 يتحكم بملامح السياسة الخارجية التركية، وشكلت مباحثات مدريد الذريعة لكي تفلت الدبلوماسية التركية من هاجس التوازن في سياستها بين العرب وإسرائيل. فكانت سنوات ما بعد مدريد مرحلة إعادة لتأسيس علاقات تركيا مع إسرائيل من دون السعي لتطوير هذه العلاقات مع الوطن العربي والتي تأثرت سلباً بتداعيات حرب الخليج الثانية حين نشأ وضع جديد في شمالي العراق أدى لتدخلات عسكرية تركية مباشرة الذي انعكس سلباً على واقع العلاقات بين العرب والأترك.

وقد شهدت فترة نيسان 1996 توترات حادة في العلاقات السورية - التركية بسبب التحالف الاستراتيجي بين تركيا وإسرائيل وفسر هذا التعاون على أنه محاولة للضغط على سوريا لتقديم تنازلات في مفاوضات التسوية، ويسقوط حكومة مسعود يلماظ في حزيران 1996، وتشكيل نجم الدين أربكان حكومته الائتلافية مع حزب الطريق القويم برئاسة تانسوت شيللر بدءاً من أواخر حزيران 1996، تراجعت إلى حد كبير حدة الخلاف بين تركيا وسوريا^(xviii).

أما مرحلة ما بعد عام 1996 فقد كانت أسوأ بكثير من مرحلة الخمسينيات بين العرب والأترك، حيث وصلت التهديدات التركية لسوريا ذروتها في أيلول وتشرين أول 1998، ووصلت العلاقات الثنائية إلى حالة الانفجار في بداية تشرين الأول عندما أعلن القادة الأترك (نفاذ صبرهم) حيال سوريا واتهامها بدعم حزب العمال الكردستاني PKK، وقد عبّر الكثيرون أن هذه الحملة التصعيدية مفاجأة للمراقبين، لأن العلاقات التركية - السورية لم تشهد في الأونة الأخيرة أي تطور ساخن يستدعي حشد القوات التركية على الحدود السورية، وإعلان القادة العسكريين الأترك أن

تركيا في حالة حرب غير معلنة مع سوريا، لأن حزب العمال الكردستاني الذي يدعي الأتراك دعم سوريا له، قد أعلن على لسان زعيمه عبد الله أوجلان في مطلع أيلول 1998 وقفاً للنار من جانب واحد، بالإضافة إلى تقليص عمليات الحزب بصورة كبيرة، حتى داخل تركيا نفسها^(xix).

على الجانب، التزم الجانب السوري لغة الهدوء، والتعقل والدعوة إلى تغليب لغة الحوار كأسلوب وحيد لحل الأزمة بين البلدين، في حين اقتضت المواقف العربية إزاء الأزمة على «رفض التهديدات التركية لسوريا، وإبراز التضامن معها، ودعم مساعي الرئيس مبارك لحل الأزمة، ومطالبة تركيا بتبني حوار مسؤول مع سوريا بعيداً عن التهديدات» وهي مواقف عبّرت عنها الجامعة العربية في 1998/10/4 وكذلك بيانات عدد من الدول العربية^(xx).

واستمر هذا الوضع المتوتر إلى أن تم توقيع اتفاق أضنة الأمني في 1998/10/20 وتمكن الأتراك من اعتقال زعيم حزب العمال الكردستاني عبد الله أوجلان في كينيا في 16 شباط 1999 وسوقه إلى سجن ايمرالي في بحر مرمرة، ولم يعد من حجة بيد تركيا لاتهام سوريا، ومنذ ذلك الوقت تحرّر ملف العلاقات السورية التركية من أحد أهم العوامل الكابحة لتطورها. وبالفعل ظهرت ملامح ذلك في النصف الأول من العام 2000 عبر تعزيز التبادل التجاري والزيارات الرسمية وصولاً إلى مشاركة الرئيس التركي أحمد نجات سيزار في تشييع الرئيس حافظ الأسد في 13 حزيران 2000^(xxi). ويمكن اعتبار وفاة الرئيس الأسد وحضور الرئيس التركي أحمد نجات سيزار مراسم تشييع جثمانه في حزيران بالتأكيد نهاية مرحلة تاريخية وبداية مرحلة أخرى على صعيد العلاقات في الشرق الأوسط بشكل عام والعلاقات السورية - التركية بشكل خاص، بالنظر إلى الدور الكير الذي كان يؤديه على الصعيدين الإقليمي والدولي.

ومنذ التوصل إلى اتفاق أضنة التركي - السوري وحتى 19 حزيران عام 2002 شهدت العلاقات السورية التركية انفراجاً على كافة الصعد السياسية والاقتصادية، تمثلت في ما يزيد عن 12 زيادة رسمية متبادلة لوفود ومسؤولية سياسيين واقتصاديين، وفي 19 حزيران 2002 وقّع العماد حسن توركماني رئيس أركان الجيش السوري السالف (الآن وزير الدفاع) مع القيادة العسكرية التركية اتفاق التعاون العسكري بين الجيشين للتعاون والتدريب وزيارات الضباط^(xxii).

ثالثاً - مرحلة التحول في العلاقات بعد عام 2002 ووصول حزب العدالة والتنمية إلى السُلطة في تركيا

بدأ التحول الحقيقي والأساسي في العلاقات العربية - التركية بدأ مع وصول حزب العدالة والتنمية (ذو الطابع الإسلامي) إلى السلطة في تركيا إثر انتخابات 3

تشرين الثاني عام 2002، وانتهاج سياسة جديدة تجاه العالمين العربي والإسلامي مع تباعد نسبي عن إسرائيل، وهو ما أتاح فتح مجالات جديدة وآفاق أوسع للحضور التركي والتأثير لم تكن من قبل.

وكانت سوريا البلد العربي الوحيد الذي لم يتأخر بتهنئة حزب العدالة والتنمية بنجاحه، وفور تشكيل عبد الله غول أول حكومة لهذا الحزب بعد الانتخابات، بعث الرئيس بشار الأسد برقية إلى رئيس الوزراء التركي عبد الله غول هنأه فيها بالثقة التي أولادها إياه الشعب التركي، وأعرب عن ثقته بأن علاقات الصداقة والتعاون بين البلدين ستشهد المزيد من التطور والارتقاء لما فيه خير الشعبين^(xxiii).

ولم ينته عام 2002، إلا وتطورت العلاقات السورية - التركية من المستوى الرسمي إلى المستوى الشعبي. بدأت اللقاءات الشعبية بين البلدين في مناسبات الأعياد الفطر والأضحى فقد التئم شمل آلاف العائلات السورية والتركية على جانبي الحدود في خمسة مواقع في سوريا وتركيا وهي: «باب الهوى في حلب، والقامشلي: ورأس العين في الحسكة، وكسب في اللاذقية، وعين دلفة في إدلب» لتبادل التهاني بالعيد، بدون تأسييرات خروج أثناء فترة الأعياد، وسط فرحة عكست أجواء المحبة والارتياح والتفاؤل بين الأهل والأقارب في كلا البلدين بما تساهم به هذه اللقاءات من تعزيز العلاقات بين البلدين السياسية الاقتصادية والاجتماعية.

وأثارت مواقف حزب العدالة والتنمية وسياسته القريية من النسيج الحضاري لشعوب المنطقة ودولها، ارتياحاً بشراً بالتخفيف من الأثر الغربي في سياسات تركيا لمصلحة سياسات ومصالح إقليمية تصب في دائرة الانتماء الحضاري، وقد كانت للزيارات المتتالية لكل من رئيس الوزراء التركي رجب طيب أردوغان والرئيس عبد الله غول إلى الدول العربية خاصة سورية ومصر ودول الخليج العربي أثر كبير في غرس الثقة ببناء علاقات إيجابية مع تركيا.

وجاء موقف البرلمان التركي الراض لوضع الأراضي التركية تحت تصرف القوات الأميركية لشن الحرب على العراق عام 2003 بالانترامن مع فتور في العلاقات بكل من إسرائيل والولايات المتحدة الأميركية بمثابة محطة تاريخية لتطوير العلاقات العربية - التركية، ثم وجدت هذه العلاقات نفسها بعد احتلال العراق أمام تحديات مشتركة، منها ما يتعلق بالموقف من وحدة العراق ومستقبله، ومنها ما يتعلق بمخططات السياسة الأميركية التي لا تريد دولاً إقليمية مؤثرة في منطقة يراد ترتيبها من جديد باسم «الشرق الأوسط الكبير» أو الجديد أو غيره من التسميات، ومنها ما يتعلق بالعلاقات الأميركية - التركية التي تراجعت بعد انهيار الاتحاد السوفييتي^(xxiv).

إن النهج الجديد لسلطة العدالة والتنمية تمثل في تقارب أكبر مع إيران وفي توثيق روابط اقتصادية مع دول الخليج العربي وقوى إسلامية في فلسطين كما أن العلاقات مع سوريا تجاوزت توقعات أكثر الناس تفاؤلاً.

أن هذا يحصل للمرة الأولى في التاريخ التركي المعاصر ويظهر في علاقات جيدة لتركيا مع جميع القوى الإقليمية والدولية.

وكل هذا لا يعود فقط لرغبة قادة حرب العدالة والتنمية في إنشاء علاقات دولية متوازنة، بل أيضاً للظروف الدولية التي سبقت وتزامنت مع انتصار حزب العدالة، والقراءة الواعية لمنظري الحزب لكل التحولات الدولية كانت عاملاً مهماً في انتهاج سياسة خارجية تختلف عما سبق.

ونتيجة لكل هذا، فقد شهدت العلاقات العربية - التركية تحسناً ملحوظاً بعد وصول عبد الله غول إلى الرئاسة التركية في آب 2007، وهو الخبير الاقتصادي الذي عمل لسنوات طويلة في المملكة العربية السعودية، ويعرف العقليّة العربية جيداً، وقد لاقى وصوله ارتياحاً كبيراً في الأوساط الشعبية والرسمية في الوطن العربي، وبادر معظم زعماء العرب إلى الاتصال به، وتهنئته بالفوز متمنين أفضل العلاقات بين الدول العربية وتركيا، وأكد الرئيس عبد الله غول في مقابلة تلفزيونية أثناء زيارته إلى دولة قطر أن العلاقات العربية تسير بشكل متنام ومرضي، وأردف قائلاً: «أنه من الضروري إيجاد حل عادل للقضية الفلسطينية، وإن تركيا تبذل قصارى جهدها لتحقيق هذا الهدف وقدمنا عدة مشاريع لتنمية الاقتصاد الفلسطيني ورفع المعاناة عن الشعب الفلسطيني»^(xxv).

وحول العلاقات التركية - القطرية قال: " إن المباحثات بين البلدين تطرقت إلى التعاون في مجال الطاقة مقترحاً مبادلة النفط والغاز مقابل المياه التركية"، ومشيراً إلى أن لدى تركيا ودول مجلس التعاون الخليجي رغبة مشتركة لتحسين العلاقات في كافة المجالات.

أما على صعيد العلاقات السورية - التركية فقد أصبحت تشكل نموذجاً في العلاقات الدولية وتلقى الارتياح الشعبي في كلا البلدين وتعطي المنطقة حالة من الاستقرار والأمن والتنمية. وتعكس الزيارات المتبادلة السورية - التركية على أعلى المستويات واللقاءات الثنائية مدى التطور التي تشهده العلاقات بين البلدين في مختلف المستويات، إضافة إلى الاتفاق في وجهات النظر إزاء القضايا الإقليمية والدولية والتطورات الجديدة في المواقف الدولية وخاصة الأوروبية تجاه الملفات الساخنة في منطقة الشرق الأوسط. كما أسهمت الزيارات التي قام بها الرئيس بشار الأسد في أعوام 2004 و2007 و2008 إلى إحداث نقلة نوعية في العلاقات الثنائية، وتعزيز

التعاون المشترك ولاسيما في المجال الاقتصادي، فقد وصلت حصة المستثمرين الأتراك في سورية عام 2008 مما يقارب 21 مليار ليرة سورية^(xxvi).

ومن المتوقع أن تصل الاستثمارات التركية في سوريا إلى 3 مليارات دولار خلال السنوات الخمس القادمة.

وأثناء زيارة الرئيس الأسد لمدينة مولا في 2008/8/6 ولقاءه مع رئيس الوزراء التركي رجب طيب أردوغان بحث معه محادثات السلام غير المباشرة بين سوريا وإسرائيل بوساطة تركيا، وتعد تركيا بوابة لسورية إلى أوروبا كما تشكل سورية بوابة لتركيا في الوطن العربي^(xxvii).

كما حققت العلاقات السورية - التركية تطوراً كبيراً في المجال السياحي كاستثمار المواقع التاريخية والدينية وجمال الطبيعة، وفي هذا المجال يمكن الاستفادة من خبرة كل من البلدين ودفع مسيرة التطور في العلاقات إلى الأمام.

وعلى صعيد العلاقات الثقافية المتميزة بين سوريا وتركيا فقد شهدت جامعة دمشق فعاليات الندوة العلمية السورية - التركية الرابعة بعنوان (المشرق العربي والأناضول، تاريخ وأفاق مستقبلية) التي نظمها قسم التاريخ بكلية الآداب، وتأتي هذه الندوة في إطار تطوير العلاقات المستمرة بين سوريا وتركيا وتعميم ثقافة هذه العلاقات في الأوساط الأكاديمية والجامعية من أجل مواجهة التحديات، والهجمة الصهيونية الأميركية التي تستهدف هوية وثقافة وتاريخ المنطقة، كما تساهم في استشراف المستقبل بين سوريا وتركيا.

وأكد توريل يلماز من تركيا على الأهمية الكبرى للعلاقات السورية - التركية ليس للبلدين فحسب، وإنما للمنطقة العربية ولأوروبا كلها نظراً للموقع الاستراتيجي الهام لكلا البلدين وأشار إلى أهمية اشتراك البلدين في قيم ثقافية متشابهة ويعمل البلدان من أجل الحفاظ على ترميم المعالم والآثار المعمارية الموجودة منذ العصر العثماني في سورية^(xxviii).

وخير تعليق لتطور العلاقات التركية - السورية جاء على لسان الرئيس عبد الله غول عندما قال للرئيس الأسد: الأباء ذهبوا، ونحن الآن موجودون، وعلى رأس بلداننا جيل جديد قادر على أن يفهم العالم بصورة أفضل، ونحن نستطيع أن نأخذ بلداننا إلى الأفضل، وهو ما عبّر عنه الرئيس الأسد أثناء الاحتفال بدمشق عاصمة الثقافة العربية 2008، إذ قال: أوضح تعبير هنا هو مشاركة الأخ الرئيس عبد الله غول معنا في هذه المناسبة، فالثقافات العربية والتركية والشعبان العربي والتركي عاشا معاً لقرون طويلة، واليوم نرى هذا التفاعل الكبير بين الشعبين، ونرى المصالح المشتركة تتوسع ونلمس المشاعر الواحدة للشعبين^(xxix).

رابعاً - خيار انضمام تركيا إلى الاتحاد الأوروبي وأثره على المنطقة العربية في البداية علينا أن نطرح السؤال التالي: لماذا تسعى تركيا وبإصرار للحصول على عضوية الاتحاد الأوروبي ونيل البطاقة الأوروبية وفي الوقت نفسه لعلاقات تركية - عربية جيدة؟

وقبل الإجابة على هذا التساؤل لابد من إلقاء الضوء على العلاقات التركية - الأوروبية الحديثة وحرص تركيا على اللحاق بالحضارة الغربية، لقد انتهجت تركيا سياسة خارجية أساسها السلام الدولي منطلقاً من مبدأ وطده مصطفى كمال أتاتورك وهو «السلام في الوطن والسلام في العالم». ومن الأهداف الرئيسية للسياسة الخارجية التركية إقامة علاقات ودية ومتكافئة مع كافة دول العالم. وفي المقدمة مع جيرانها والإسهام في جهود التعاون الدولي على جميع الأصعدة، وحل الخلافات بالطرق السلمية، والاضطلاع بدور في إقرار السلام والأمن دولياً وإقليمياً، مع احترام استقلال ووحدة الأراضي لجميع دول العالم^(xxx).

وفي إطار مسيرتها للحاق بالحضارة الغربية منذ بدايات القرن الماضي وضعت تركيا أنظمتها السياسية والقانونية على غرار النماذج الأوروبية الحديثة والعلمانية «النموذج السويسري» وانضمت عام 1932 لعصبة الأمم كدولة حديثة ضمن الأسرة الدولية. وشكلت دوراً هاماً في إقامة حلف البلقان عام 1934 بعضوية كل من رومانيا ويوغوسلافيا واليونان. وبعد الحرب العالمية الثانية انضمت تركيا لمنظمة الأمم المتحدة واعتمدت عام 1949 البيان العالمي لحقوق الإنسان تبعته عضويتها لدى المجلس الأوروبي ثم عضويتها في حلف شمال الأطلسي «الناتو» عام 1952 ويعود تاريخ علاقات تركيا مع الاتحاد الأوروبي لعام 1957 حيث انتسبت تركيا إلى الوحدة الاقتصادية الأوروبية كعضو مشارك، ووقعت معاهدة أنقرة بين تركيا ودول الاتحاد الأوروبي عام 1963 والتي تهدف إلى دخول تركيا الكامل في الاتحاد، كما وقعت عام 1973 البروتوكول الملحق للمرحلة الانتقالية للشراكة والاتحاد الجمركي^(xxxi).

وشهدت حقبة السبعينيات نوعاً من الركود والفتور في العلاقات التركية - الأوروبية لأسباب اقتصادية وسياسية غير أن المسيرة استؤنفت من جديد بعد عام 1983 ونشطت العلاقات مع تقديم تركيا في 14 نيسان 1987 طلب الانضمام لعضوية الاتحاد. وفي عام 1989 أعلنت المفوضية الأوروبية أن تركيا مؤهلة للعضوية الكاملة مع الاتحاد الأوروبي وأنه مع ذلك ما زال الوقت مبكراً في المرحلة الراهنة الشروع في مفاوضات العضوية الكاملة، وحصل رأي المفوضية هذا على تأييد مجلس الاتحاد الأوروبي عام 1990، وفي السادس من آذار 1995 حسم موضوع الاتحاد الجمركي ليصبح نافذ المفعول اعتباراً من الأول من كانون الثاني 1996 وفعلاً دخل الاتحاد الجمركي حيز التنفيذ كما خطط له بعد أن صدق عليه

برلمان الاتحاد الأوروبي ومن ثم رفعت تركيا الضرائب الجمركية عن قائمة المنتجات الواردة في الاتحاد الجمركي لمصلحة الدول الأعضاء في الاتحاد الأوروبي، ومع ذلك فقد أوصت المفوضية الأوروبية في تقريرها الخاص باستراتيجية توسيع الاتحاد الأوروبي نحو الشرق وتحت عنوان «أجندة عام 2000» بانضمام عشر دول من وسط وشرق أوروبا إلى الاتحاد الأوروبي في الأول من أيار 2004، وارتأت المفوضية بقاء تركيا خارج هذه الدول حتى يصار إلى حل المسألة القبرصية وتطبيق برنامج الإصلاح وفي مقدمته التعديلات الدستورية في المجالات القانونية والاقتصادية ليتماشى مع منجزات الاتحاد الأوروبي^(xxxii).

ومع قبول المفوضية الأوروبية في 3 تشرين الأول 2005 تركيا عضواً مرشحاً للعضوية الكاملة في الاتحاد الأوروبي، يكون خيار الغرب لتركيا قد قارب اكتماله ولو تأخر عدة سنوات على الرغم من معارضة دول أوروبية كهولندا والنمسا وفرنسا وحتى ألمانيا وحثهم أن تركيا لا تنتمي لأوروبا، وهذا ما صرح به علانية الرئيس الفرنسي السالف فاليري جيسكار ديستان إذ قال جملته الشهيرة: «إذا ما دخلت تركيا الاتحاد الأوروبي فسوف يكون ذلك نهاية أوروبا»^(xxxiii).

ولا بد أن نذكر بأن انضمام تركيا للاتحاد الأوروبي سيعني التحاق بلد كبير يبلغ تعداد سكانه حوالي 71 مليون نسمة (إحصائيات 2006) بالاتحاد وهذا يعطيها صفة ريادية في صياغة السياسة الأمنية للاتحاد الأوروبي. كما يقوي مركزها كقوة إقليمية في منطقة الشرق الأوسط.

ونعتقد أن تطور العلاقات العربية - التركية هو عامل مؤثر في العلاقات بين تركيا وأوروبا، وإن سعي تركيا لتصبح عضواً كاملاً في الاتحاد الأوروبي يكتسب أهمية كبيرة لدى العالم العربي، لأن جانباً كبيراً من الشكوك التي كان العرب يواجهون بها سعي أنقرة إلى إقامة علاقات مميزة مع الغرب وإسرائيل زالت في عهد حزب العدالة والتنمية، بل جعلت بعض العرب ينظرون إلى انضمام تركيا للاتحاد الأوروبي بإيجابية، بل يرى البعض أنه قد يكون لصالح العالم العربي، وينعكس إيجابياً على العلاقات العربية - الأوروبية، لأن مجرد قبول أوروبا المسيحية لتركيا المسلمة هو في حد ذاته أمراً جيداً، ويفسح المجال لإقامة علاقة جيدة بين المسلمين والمسيحيين على أساس الحوار الحقيقي والتفاعل بين الحضارات والأديان، وطى صفحات الماضي السلبية، وهذا سيكون أيضاً خطوة مهمة على صعيد الاستقرار في المجتمعات الأوروبية، والتعايش مع الجاليات العربية والإسلامية، كما أن دخول تركيا في الاتحاد الأوروبي يجعلها نموذجاً إيجابياً للعالمين العربي والإسلامي. على صعيد تعزيز الديمقراطية والحريات وحقوق الإنسان ومكافحة الفساد، وردم الهوة بين الطبقات الاجتماعية، وأخيراً نرى أن تركيا إذا ما أصبحت عضواً في الاتحاد الأوروبي ستكون بفضل موقعها الجيوسياسي والاستراتيجي الهام جسراً بين الشرق

والغرب سيؤدي حتماً لتعزيز العلاقات الاقتصادية بين أوروبا والعالمين العربي والإسلامي^(xxxiv).

لقد تمكنت تركيا بفضل سياستها الجديدة وجهود رئيسها عبد الله غول، والذي يعدّ من مفكري تركيا الحديثة من تجاوز فترة الحرب الباردة، وتحولت من كونها مجرد جناح لحلف الناتو إلى دولة مهمة للغاية وهو ما يعكسه تصريح الاستراتيجي الأمريكي المعروف ريتشارد هولبروك حول الأهمية الاستراتيجية لتركيا من خلال تأكيده بأن تركيا «أصبحت تمثل ما كانت تمثله ألمانيا أثناء الحرب الباردة»^(xxxv).

مع العلم أن النظام الدولي لم يسمح لتركيا في القرن الماضي أن تشغل دور «الجسر» بين الشرق والغرب حيث حال جو العلاقات السائدة بين القطبين الأعظمين آنذاك دون قيامها بمثل هذا الدور لكن مع زوال تلك الشروط في بدايات القرن الحادي والعشرين فلا بد لتركيا من عبء القيام بدور إيجابي في المنطقة ومن هذا المنطلق، فإن ثقل تركيا وقيامها بدور «الجسر» في المنطقة مرتبط بدرجة كبيرة بمصيرها في الانضمام للاتحاد الأوروبي.

خامساً - آفاق التعاون المستقبلية بين العرب والأترك والعقبات التي تعترضها

إن تطور آفاق ومستقبل العلاقات العربية - التركية في المرحلة القادمة مرهون بالمتغيرات الدولية والإقليمية وما يرافقها من تطورات وتوازنات جديدة.

والأمر الثاني الهام هو كيفية التعامل مع المشاكل العربية - التركية الذاتية مثل مسألة الأقليات ولواء اسكندرون والمياه، وتعد المياه خاصة أحد أسباب النزاع بين دول المنطقة وخصوصاً بين سوريا والعراق من جهة وتركيا من جهة أخرى، ومن غير الممكن الجزم في الأشكال التي قد تتخذها هذه العلاقات مستقبلاً في ظل الظروف المتشابهة لتركيا ومستقبل علاقاتها مع الاتحاد الأوروبي، من دون إهمال عامل أساسي وهو دور الولايات المتحدة في كل هذا المشهد الدولي.

وربما كان على حق حينما وصف محمد نور الدين تطور العلاقات العربية - التركية بأنها على «شكل قوس متعرج وأحياناً منكسر» إلى حد قد تكون الإجابة الدقيقة صعبة عن الملامح التي قد تتخذها الصورة النهائية لهذه العلاقات^(xxxvi).

وعلى الرغم من هذا فإنه لا بد من وضع استراتيجية بعيدة المدى لدفع هذه العلاقات إلى الأمام تقوم على العناصر التالية:

1 - إنشاء بنك معلومات ودراسات حول تركيا:

فالمعرفة ضرورية جداً لاكتشاف مكان قوة تركيا السياسية والاقتصادية وعوامل تحالفاتها الخارجية، ومن دون معرفة كل ذلك لا يمكن أن نعرف تركيا ولا أن نفهمها.

2 - وضع آليات للتواصل مع تركيا:

ليس على الصعيد الرسمي فحسب، بل على صعيد العامل الشعبي، فتركيا في صميم ووجدان الجماهير العربية، وتاريخها هو جزء من تاريخهم، والعلاقات العربية - التركية تمثل مصالح مشتركة لدول تاريخية وأصيلة ذات قيم ومقومات مشتركة على مر العصور، وعلمتنا التجارب أن التقارب الرسمي مع أي نظام هو تقارب آني، وسرعان ما ينقلب للضد عند أول فورة غضب أو تردّي في العلاقة، وسيظل تاريخ العلاقات العربية - السوفيتية من بدايتها إلى نهايتها مثالاً لا يمكن تجاهله أو نسيانه.

3 - تكثيف التعاون العربي مع الجامعات التركية:

ومراكز الدراسات والبحث العلمي، وتبادل الزيارات بين الكتاب والباحثين، وغرف التجارة والصناعة والنقابات، والهيئات الفنية، والتواصل في مجالات الإعلام والسياحة، والمشاركة في الأنشطة الرياضية والثقافية، وإنشاء لجان مشتركة عربية - تركية على الصعيد التربوي لتنقية الكتب المدرسية والجامعية العربية والتركية، من كل ما يسيء إلى الشعبين.

4 - إقامة علاقات اقتصادية جيدة مع تركيا وتطورها وتشجيع التكامل الاقتصادي

يمكن أن يؤدي إلى تعاون بعيد المدى بين المجتمعين التركي والعربي، وبناء ثقة متبادلة بين الشعبين من باب البحث عن شراكة اقتصادية جديدة بحيث تكون ديناميكية ومتوازنة بين الطرفين.

5 - الدعوة لتسريع افتتاح مراكز ثقافية تركية في البلاد العربية، وإقامة برامج إعلامية ونحن نرى كيف تنفق الدول الغربية الملايين من الدولارات على المراكز الثقافية في بلادنا العربية مثل المراكز البريطانية والفرنسية والألمانية وغيرها، ولا نجد في المقابل سوى القليل الذي تنفقه تركيا على الساحة الثقافية العربية، كما أنه من الضروري الدعوة إلى التواصل والحوار بين العرب والأتراك ثقافياً انطلاقاً من الرؤية أن مستقبل العرب والمسلمين لا يمكن أن ينمو من دون رسوخ العلاقات الحضارية والثقافية المشتركة بين شعوبهم على امتداد تاريخ طويل، ونود أن نشير أنه على صعيد كتابة تاريخ العرب يوجد بالأرشيف العثماني في اسطنبول نحو 100 مليون وثيقة حول العالم العربي تُرجم منها فقط 50 ألفاً، ومن دون ترجمة العرب

لجزء كبير من هذه الوثائق، سيظل جانباً من الصورة غائباً عن المؤرخين في المنطقة العربية (xxxvii).

6 - ضرورة التنسيق بين أجهزة الإعلام العربية والتركية

بمختلف اتجاهاتها الإسلامية والقومية والليبرالية، للتصدي للأخطبوط الإعلامي الصهيوني في تركيا، فهذا اللوبي الصهيوني هو مصدر كل الأخبار الملفقة ضد العرب ويقف ضد أي تقارب عربي - تركي حقيقي كما تعاني أجهزة الإعلام التركية المتعاطفة مع القضايا العربية من قلة التواصل مع السفارات العربية في أنقرة والقنصليات في استانبول، في حين أن أبواب سفارة إسرائيل وقنصليتها مفتوحة للآخرين، بل أن أجهزة الإعلام العربية مطالبة باستغلال التردي في العلاقات التركية - الإسرائيلية لانفضاح عملاء إسرائيل ونشاطهم المتعظم في العراق وقيامهم بالتجسس وتدريب عناصر للقيام بعمليات ونشاطات محظورة داخل تركيا، ومطالبة أيضاً بكشف زيف الإعلام الصهيوني وفضح ممارساته العدوانية ضد الشعب الفلسطيني (xxxviii).

أما العقبات التي تعترض مسيرة العلاقات العربية - التركية منذ بداياتها وحتى الآن فهي كثيرة نستطيع أن نلخصها ونذكر منها:

1 - تصحيح النظرة التاريخية:

إن لكل طرف من الأطراف وجهة نظره، فبعد قرن من الزمان، يدعو الأتراك العرب إلى تجاوز تلك الرؤية التي تقول: إن الدولة العثمانية كانت سبب تخلفهم، بينما يدعو العرب الأتراك إلى تجاوز مقولة تحميلهم مسؤولية انهيار الدولة العثمانية، والدخول في علاقات تكامل إقليمي، ويأمل العرب ألا تبقى صورة تركيا في أذهانهم صورة الدولة الأطلسية المتحالفة مع أمريكا وإسرائيل، كما كانت خلال القرن العشرين، بل أن تنخرط إيجابياً في محيطها العربي والإسلامي بحثاً عن الاستقرار والسلام والتكامل الاقتصادي.

2 - السياسة الأميركية في المنطقة ومفهوم «المجال الحيوي المفتوح»:

لقد ثبت من خلال قراءة التاريخ المعاصر أن النظام العالمي الجديد بزعامة الولايات المتحدة الأميركية لن يسمح بإعادة إحياء محور أنقرة - دمشق القاهرة - الرياض. ولهذا يحاول تهميش الأقطار العربية الفاعلة، وعلى رأسها سوريا. وكثيراً ما عملت الولايات المتحدة على الإيقاع بين العرب وتركيا ومحاولتها استغلال ورقة المياه التركية الوفيرة مستخدمة تنامي صعود الأخطبوط الإعلامي الأمريكي والصهيوني.

كما تنظر الولايات المتحدة إلى هذه المنطقة بأنها موقع استراتيجي هام يحتوي على النفط وأنها سوق استهلاكية واسعة الطيف للمنتجات الغربية، لذا يجب السيطرة عليها وتعارض الولايات المتحدة الحوار العربي - الأوروبي والدور الفرنسي المتميز في تشكيل اتحاد دول البحر المتوسط لمساعدة هذه الدول للخروج من أزمتها ومنع تشكيل أية قوة بين ضفتي المتوسط، وعلى الرغم من أن الولايات المتحدة الأميركية، كانت ترفع ومنذ بداية القرن الماضي شعارات ويلسون حول حق تقرير المصير، إلا أنها وصلت في القرن الحادي والعشرين إلى أن تخرج على القانون الدولي وتصبح الدولة المهيمنة بدون منازع ويبقى الخوف من أن تعهد الولايات المتحدة لتركيا بدور في الشرق الأوسط يعود بالضرر على مستقبل العلاقات العربية - التركية، ويزيد من عمق الهوة التاريخية التي لم تزد بعد.

3 - خطر الكيان الصهيوني على مستقبل العلاقات العربية - التركية:

مما لا شك فيه أن التغلغل الصهيوني في معظم الحكومات والإدارات الغربية وخاصة الأمريكية منها يعدّ من العقبات الأساسية التي تقف حجر عثرة أمام مسيرة وتطور العلاقات العربية - التركية. ودليلنا على ذلك ما قاله منظر المحافظين الجدد «برنارد لويس» الذي يعتبر أن التاريخ في الشرق الأوسط حديث العهد ويبدأ عام 1897م أي في العام الذي وصلت فيه الحملة الفرنسية إلى مصر يقول: «إن إسرائيل لن تنمو وتستمر بموقعها الاستراتيجي المهم ما لم تعد منطقة الشرق الأدنى إلى ما كانت عليه في عهد الإمبراطورية العثمانية من كيانات قومية - عرقية - عنصرية - مذهبية - متصارعة كل نزاعاتها المستمرة»^(xxxix).

ساهمت إسرائيل في إسقاط حكومة زعيم حزب الرفاه الاجتماعي الذي لم يكن معادياً للعلمانية ولا للغرب. ولكنه يميل إلى المحافظة على التقاليد الإسلامية المنتشرة في الريف التركي، وتتكبر لاتفاقية التعاون العسكري الموقعة مع إسرائيل، وكان يصفها بأنها كريمة، كما حاولت إسرائيل جاهدة ضرب اللقاءات الأخوية السورية - التركية، وكانت تحلم أن تكون الحدود التركية - السورية كبوابة براند نبرغ الشهيرة في برلين التي كانت تفصل الشرق عن الغرب أثناء الحرب الباردة، وقبل هدم سور برلين والذي كان رمزاً لتقسيم ألمانيا، ليتسنى لها الانفراد باستغلال خيرات وموارد المنطقة وترتيب الخارطة السياسية بما يخدم مصالحها فقط، وأن العقبات التي وضعتها إسرائيل أمام العلاقات العربية - التركية كثيرة وزرع العصي في عجلاتها، كانت من أسباب تحول السياسة التركية حيال إسرائيل والذي بدأ مع انحسار التعاون العسكري والانتقادات الموجهة لإسرائيل بسبب انتهاكاتها العدوانية ضد الشعب الفلسطيني.

وعلى هامش زيادة نجاد إلى اسطنبول... إسرائيل تتلقى ضربة قوية من تمثين العلاقات الإيرانية التركية السورية حيث صرح موشيه أرينز وزير دفاع سابق في الكيان الصهيوني إن إسرائيل اعتمدت في أمنها الإقليمي على وجود قوتين في المنطقة في عهد الشاه هما إيران وتركيا، وكانتا تنسقان مع واشنطن على ربط مصالحهما بمصالح إسرائيل. أما الآن فتركيا لم تعد في عهد (أردوغان) نفس تركيا السبعينات والثمانينات وهذا ما يجعل إسرائيل تشعر بخسارة إيران وتركيا إلى حد ما، وهاجمت صحيفة (جيزروز اليم بوست) تركيا وقيادتها على ضوء زيارة أحمد نجاد إلى تركيا، وتتهم إسرائيل تركيا بتسهيل نقل أسلحة إيرانية عبر أراضيها لحزب الله عن طريق سورية^(xl).

4 - عوامل الانقسام العربي وضعف التضامن والروابط العربية:

لقد أدى توقيع اتفاقية كامب ديفيد وعقد اتفاقيات صلح مع الكيان الصهيوني بينه وبين كل من مصر والأردن، إلى انقسام خطير للكيان العربي بأسره، ومنذ ذلك الوقت أصبح موقف العالم العربي ضعيفاً وغير قادر على التصدي للآزمات، وأصبحت الدول العربية عاجزة عن اتخاذ قرارات موحدة في زمن الآزمات كاحتلال العراق مثلاً، كما ظهر عجز الأنظمة العربية عن استخدام مواردها والوسائل الأخرى التي تمتلكها، وهكذا تلاحظ أن الطرف العربي بحاجة إلى إرادة سياسية حازمة وموقف واحد والخلافات السياسية تؤثر سلباً على مناعة الموقف العربي حيال تركيا ويضر بالعلاقات بينهما.

5 - عقبات ثانوية:

من المعوقات فداحة تقصيرنا إعلامياً إزاء صورة العربي في الإعلام الغربي عموماً والتركي خصوصاً، إن عدد الأفلام الغربية التي وجهت الإساءات للعربي أكثر من 1150 فيلماً، بينما الأفلام التي صورت العربي على حقيقته لا تتجاوز أصابع اليد الواحدة.

ومن العقبات عدم وجود مصارف عربية - تركية مشتركة لتسهيل العلاقات المالية بين البلدان العربية وتركيا، كما يشتكي المستثمرون الأتراك من العقبات البيروقراطية وعلى سبيل المثال فإن شركات المقاولات التركية لا تستطيع العمل في سورية رغم كفاءتها العالية والجميع يشهد بأن تركيا هي البلد الثالث في العالم بعد أمريكا والصين في هذا المجال^(xli).

خاتمة:

عرض هذا البحث مرحلة حافلة بالتطورات في العلاقات العربية - التركية من خلال الأوضاع الدولية المستجدة في المنطقة والتي امتدت من حرب تشرين

التحريرية 1973 حتى 2008، والتي تراوحت بين السلبية والإيجابية وبين الشك واليقين في ظل ظروف معقدة وصفها محمد نور الدين بقوس العلاقات المتعرج. وأبرزت الدراسة واقع العلاقات العربية - التركية من حيث تأثير موقعها الجغرافي الهام المتميز في عمق الشرق الأوسط الجيوسياسي والاقتصادي وتطرق البحث إلى تأثير خيار تركيا التوجه غرباً والانضمام للاتحاد الأوروبي على المنطقة العربية، وكشفت الدراسة عن آفاق تطور هذه العلاقات في الفترة القادمة وما هي العوامل التي تؤدي إلى تحسنها، وما هي التحديات من طريق مسيرة العلاقات العربية - التركية، وأظهرت الدراسة صوابية الموقف العربي تجاه تركيا الذي يتزامن مع تولي السيد الرئيس بشار الأسد لرئاسة مؤتمر القمة العربي الأخير الذي عقد في دمشق في آذار 2008، والذي يعمل على إنجاز المغزى السياسي والحضاري للمنطقة وضرورة التفاعل معها بثوابت معروفة أساسها الندية والمساواة وغايتها تأمين المدى الحيوي للحياة العربية، وإن هذه المنطقة التي يعيش عليها العرب والأتراك مفعمة بالخير بينما كان كيسنجر يصفها بأنها منطقة بغیضة وباعثة على اللعنات، كان كونستان جورجيو صاحب رواية (الساعة الخامسة والعشرون) يقول: «إن النور العظيم سوف يشرق مرة أخرى من الشرق ليكتسح نور الغرب الكهربائي».

-
- (ⁱ) - Die Welt: 30, 08, 2007. S. 5.
(ⁱⁱ) - حسن بكر أحمد، العلاقات العربية التركية - دراسات استراتيجية - العدد 41 مركز الإمارات للدراسات الاستراتيجية - أبو ظبي - 2000، ص 17.
(ⁱⁱⁱ) - سهيل زكار: الموسوعة الشاملة في الحروب الصليبية، الجزء الثالث، ص 476.
(^{iv}) - سهيل زكار، المرجع السابق، ص 481.
(^v) - Geschichte Wiens in www.Google.de.
(^{vi}) - انظر محمد نور الدين، العلاقات العربية - التركية: الواقع والمستقبل، نشرة مركز الدراسات والبحوث الاستراتيجية 2005، ص 1.
(^{vii}) - خورشيد دلي: العلاقات العربية التركية مقال في صحيفة الأخبار اللبنانية - بيروت عدد الخميس 6 أيلول 2007، ص 7.
(^{viii}) - حسن بكر أحمد، المرجع السابق، ص 18.
(^{ix}) - عبد الكريم رافق، من تاريخ سورية الحديث، العلاقات السورية - التركية - 1918 - 1926، بحث منشور في مجلة: دراسات تاريخية - جامعة دمشق العددان 26 و 27، 1995، ص 57.
(^x) - خورشيد دلي، المرجع السابق، ص 8.
(^{xi}) - وليد رضوان، العلاقات العربية - التركية، دور اليهود والتحالفات الدولية والإقليمية وPKK في العلاقات العربية والتركية: العلاقات السورية - التركية نموذجاً، بيروت 2006.
(^{xii}) - حسن بكر أحمد، المرجع السابق، ص 19.
(^{xiii}) - خورشيد دلي، المرجع السابق، ص 4.

- (xiv) - فيليب روبنس: تركيا والشرق الأوسط، دار قرطبة للنشر 1993، ترجمة ميخائيل خوري. ص 98.
- (xv) - جلال عبد الله معوض، العلاقات الاقتصادية العربية- التركية - العدد 23 - مركز الإمارات للدراسات الاستراتيجية - أبو ظبي 1994، ص 11.
- (xvi) - محمد نور الدين، المرجع السابق، ص 11.
- (xvii) - حسن بكر أحمد، المرجع السابق، ص 21.
- (xviii) - جلال عبد الله معوض: صناعة القرار في تركيا والعلاقات العربية - التركية - مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت 1998، ص 205.
- (xix) - محمد نور الدين: (سياسة حافة الهاوية التركية: مقارنة للدوافع والاستهدافات)، مجلة شؤون الشرق الأوسط، تشرين الأول 1998، بيروت، العدد (76)، ص: 9.
- (xx) - صحيفة الثورة السورية: دمشق: 1998/10/5.
- (xxi) - وليد رضوان: المرجع السابق، ص 325.
- (xxii) - صحيفة تشرين، دمشق 23 تموز 2002.
- (xxiii) - الثورة، دمشق 19 تشرين الثاني، 2002.
- (xxiv) - انظر محمد نور الدين: قوس العلاقات المتعرج في حوار مع العالم الإسلامي. Qantra. de , ص 13.
- (xxv) - مقابلة مع محطة الجزيرة القذافية - الدوحة 2008/2/13.
- (xxvi) - موقع Chammpress. Net 7 - 8 - 2008.
- (xxvii) - المرجع السابق، 6 - 8 - 2008.
- (xxviii) - انظر مجلة جامعة دمشق - دمشق العدد الثامن آذار 2008 /1/20.
- (xxix) - انظر صحيفة الوطن، دمشق، العدد 308، 2008.
- (xxx) - محمد أحمد، أضواء على العلاقات التركية - الأوروبية في: تشرين العدد (1887) 16 آذار 2004.
- (xxxi) - Karl – Theoder in Guttenberg: Die Beziehungen zwischen der Türkei und der EU – eine "privilegierte Partnerschaft", Berlin 2006, s. 5.
- (xxxii) - Hienz Kramer– Kompatibel oder nicht? Zur Debatte undie die Mitgliedschaft der Türkei inder Europasche Union. Berlin 2007. s. 20.
- (xxxiii) - هاشم صالح، تركيا بين فواتير التحديث ونيل البطاقة الأوروبية في: الشرق الأوسط 2007/1/20.
- (xxxiv) - جنكيز جاندان، دور جديد لتركيا في الشرق الأوسط؛ جسر بين الشرق والغرب في: قنطرة - حوار مع العالم الإسلامي Qantara. de ص 1.
- (xxxv) - Heinz Kramer: Die Türkei auf dem weg indie nach Kemalistiche Republik, Berlin 2007. s 118.
- (xxxvi) - محمد نور الدين، قوس العلاقات المتعرج في: Qantara, de ص 5.
- (xxxvii) - أنظر الشرق الأوسط: تركيا من أتاتورك إلى أردوغان، العدد 4، 2007/11/10568.
- (xxxviii) - البعث: 2008/4/14، ص 10.
- (xxxix) - أنظر برنارد لويس لويس (Bernard lewis) أستاذ الدراسات الشرقية في جامعة برينستون - الولايات المتحدة، تخصص في علوم الاستشراق وتاريخ الإسلام والدولة العثمانية له العديد من الدراسات والكتب حول سورية السامية والإسلام، ويعتبر لويس من المحافظين الجدد في إدارة جورج بوش الابن، وهو من كبار المنظرين والمستشارين في أمريكا، للمزيد أنظر www.wikipedia.org
- (xl) - الوطن السورية: دمشق 2008/8/13.
- (xli) - تشرين: 2008/3/30.

المصادر والمراجع

1 - المصادر والمراجع العربية:

- 1 - حسن بكر أحمد: العلاقات العربية - التركية - دراسات استراتيجية - العدد 41، مركز الإمارات للدراسات الاستراتيجية - أبو ظبي - 2000.
 - 2 - جلال عبد الله معوض: العلاقات الاقتصادية العربية - التركية - العدد 23، مركز الإمارات للدراسات الاستراتيجية - أبو ظبي - 1994.
 - 3 - جلال عبد الله معوض: صناعة القرار في تركيا والعلاقات العربية - التركية - مركز دراسات الوحدة العربية - بيروت. 1998.
 - 4 - جنكيز جاندار: دور جديد لتركيا في الشرق الأوسط؟ جسر بين الشرق والغرب في: قنطرة - حوار مع العالم الإسلامي برلين. 2000.
 - 5 - خورشيد دلي: العلاقات العربية - التركية مقال في صحيفة الأخبار - بيروت في 6 - 9 - 2007.
 - 6 - سهيل زكار: الموسوعة الشاملة في الحروب الصليبية، الجزء الثالث دمشق، 1991.
 - 7 - عبد الكريم رافق: من تاريخ سورية الحديث، العلاقات السورية التركية (1918 - 1926) في دراسات تاريخية - جامعة دمشق العددان 26 و27، 1995.
 - 8 - فيليب روبنس: تركيا والشرق الأوسط، ترجمة ميخائيل خوري، دار قرطبة للنشر، دمشق 1993.
 - 9 - محمد أحمد: أضواء على العلاقات التركية - الأوروبية. مقال في صحيفة تشرين العدد (8887). 2004.
 - 10 - محمد نور الدين: العلاقات العربية - التركية: الواقع والمستقبل، نشرة مركز الدراسات والبحوث الاستراتيجية - دمشق، 2005.
 - 11 - محمد نور الدين: سياسة حافة الهاوية - قوس العلاقات المتعرج في: قنطرة - حوار مع العالم الإسلامي - برلين. 2007.
 - 12 - هاشم صالح: تركيا بين فواتير التحديث ونيل البطاقة الأوروبية في: الشرق الأوسط، 2007.
 - 13 - وليد رضوان: العلاقات العربية - التركية، دور اليهود والمحالفات الدولية والإقليمية وب- PKK في العلاقات العربية - التركية، العلاقات السورية - التركية، نموذجاً، بيروت. 2006.
- 2 - الصحف والدوريات:
- 1 - الثورة دمشق.
 - 2 - تشرين دمشق.

-
- 3 - البعث دمشق.
 - 4 - الوطن السورية - دمشق.
 - 5 - الشرق الأوسط - لندن.
 - 6 - مجلة جامعة دمشق. 2008.
 - 7 - الجزيرة، محطة فضائية الدوحة - قطر.
 - 3 - المصادر والمراجع الأجنبية:
 - Die Welt: FrankFurt an Main 30, 08. 2007. (1
 - Heinz Kramer: EU – Kompatibel oder nicht? (2
 - Zur Debatte Um die Mitgliedschaft der Türkei in der Europasche Union.
Berlin, 2007.
 - Heinz Kramer: Die Turke auf dem Weg In die nachkemalistische (3
Republik, Berlin, 2007.
 - Gesshichite Wiens in: www. Google. de. (4
 - 5 – Karl – Theodor zu Guttenberg: Die Beziehungen zwischen der Turke:
und der EU – eine "privilegierte Partnerschaft" Berlin 2006.

MEMLUKLU DÖNEMİNDE TÜRKLERİN HAREMEYN İLE OLAN İLİŞKİLERİ*

Muhammet Beşir AŞAN - Abdulkadir YUVALI *****

Giriş

Ehli imanı birbirine bağlayan önemli bağlardan birisi şüphesiz üniversitelerdir. Üniversitelerin bir araya gelmesine vesile olan sempozyumların önemi büyüktür. Bu nedenle bu sempozyumu düzenleyenlere emeği geçen herkese teşekkür ederek sözlerime başlamak istiyorum.

Bildirinin konusu ‘**Memluklu döneminde Türklerin Haremeyn İle Olan İlişkileri**’ üzerine olacaktır. İki başlık halinde takdim etmeye çalışacağım. Birinci başlık Memluklu Devleti, ikinci başlık haremeyn ile olan ilişkiler ve haremeyn vakıfları olacaktır.

Memluklu Devleti

Türkler VIII. yüzyıldan sonra yoğun bir şekilde İslam’a girmelerinden itibaren; Bağdat, Mısır ve Anadolu merkezli güç odakları oluşturmaya başladılar. Bu güç merkezlerinde mevcut olan siyasi devletlerin içerisinde yer aldıkları gibi, zamanla müstakil devletler kurdular^[1]. Bunlar arasında 648-932/1250-1517 yıllarında Mısır’da kurulan Memluklu devletinin ayrı bir önemi vardır.

Memluklu devleti, kendisinden önce Eyyubiler, Selçuklular gibi doğuda Moğollar, batıda Haçlılar ile mücadele etmişler, kutsal toprakları korumaya çalışmışlardır. Bu mücadeleyi yaparken Memluklerin elde ettiği başarılar, özellikle Moğollar’a karşı kazanılan -Ayncalut- savaşın önemi büyüktür. Doğuda İslam dünyasının Moğol, batıda Endülüs’ün Haçlı istilasına uğradığı bir zamanda Mısır; güçlü askeri yapısı ile Memluklu döneminde önemli bir merkez haline gelmişti.

Memluklu Devleti, 1258 yılında Bağdat’ın düşüşüyle kendisine sığınan Abbasi halifelerini ağırlayarak İslam dünyasında önemli bir güç edinmişti. Bu sırada Abbasi halifeleri Mekke ve Medine’nin hizmetkarı anlamında - Eyyubilerde olduğu gibi- ‘**Hadimü’l-Haremeyn**’ ünvanını verdiler^[2]. Bu unvan ile birlikte, Abbasi halifesi Mustansır-billah tarafından Memluklu Sultanı Baybars’a ‘**Kasım emürü’l-Müminin**’ (halifenin ortağı anlamında) ünvanını da verdiğini görmekteyiz^[3]. Bu unvanlar halifelğin çökmekte olan

mevkiini kurtardıktan sonra^[4], manevi otoritesini de yeniden İslam dünyasına hakim kılmıştı.

Haremeyn İle Olan İlişkiler ve Haremeyn Vakıfları

Hac ve Umre dolayısıyla Müslümanların Mekke ve Medine'yi ziyaret etmeleri, İslam tarihi boyunca bu iki şehre çok özel ve mümtaz bir mevki kazandırmış, buralarda hakimiyet kurmak, bütün İslam devletleri arasında bir prestij vasıtası olarak görülmüştü^[5].

Haremeyn, Fatımiler'den itibaren Hz. Hasan'ın soyundan gelen emirlerin (şerifler) yönetimine girdi. Hz. Peygamber'in büyük dedesi Haşim b. Abdülmenaf'a atfen Haşimiler^[6] denilen Mekke emirleri tamamen müstakil olmayıp Mısır'da kurulan devletleri nüfuzu altında bulunuyor ve bu devletlerin hükümdarları adına hutbe okutuyorlardı. Ancak daha çok güçlü devletten yana bir politika takip ediyor ve doğrudan hakimiyet altına girmeyerek, mahalli faktörlerin etkisinde bölgeyi idare ediyorlardı. İslam Devletleri de bölgeyi kontrolleri altında tutabilmek için onlarla iş birliği yapmak zorunda kalıyorlardı. İslamiyet'in beşiği Haremeyn'i hakimiyeti altında bulunduran bir devlet hem dini, hem siyasi bakımdan büyük bir avantaj ele geçirmiş oluyor, dolayısıyla bütün İslam dünyası üzerinde itibar ve nüfuz kazanıyordu^[7].

Haremeyn bölgesinin Mısır ile olan ilişkisinin sürdürülmesi birkaç yönden kaçınılmaz görünmekteydi. Her şeyden önce coğrafi olarak Hicaz, özellikle de uzun kıyı şeridi (Tihâme) doğuda Necid'den çok batıda Kızıldeniz'e bakıyordu ve denize egemen herhangi bir güç tarafından kolaylıkla kontrol altına alınabilirdi. İktisadî bakımdan da Hicaz işe kaynağının büyük bir bölümü için Mısır'dan gelen tahıla bağımlı bulunmaktaydı. Bu da Mısır'daki idarecilere herhangi bir başkaldırı durumunda güçlü bir avantaj sağlıyordu. Ayrıca Suriye ve Mısır'dan Mekke ve Medine'ye giden büyük hac yollarının askerî bir kuvvet tarafından güvenliğinin sağlanması zorunluuydu. Nihâî olarak da Mekke ve Medine Şeriflerinin bölgelerindeki otoritelerini aralarındaki anlaşmazlıklar etkiliyor ve hatta engelleyebiliyordu. Bu bakımdan konumlarını Mısır'ın onayı olduğu sürece koruyabilmekteydiler^[8].

Memlükler devrinde her yıl Mekke'ye gönderilen yardımlar artarak devam etti. Kıtlık veya güvenlik sebebiyle yardımın ulaşmaması fiyat artışlarına sebep oluyordu. Memlük sultanları Mısır, Suriye ve Anadolu'da bulunan birçok arazi ve köyü Haremeyn halkına vakfederek buralardan elde edilen mahsulü "zahire" adıyla Mekke ve Medine'ye gönderdiler. Vakıflara bakan Dîvânül-ahbâs'ın üç bölümünden biri olan el-evkâfû'l-hükmiyye

Mekke ve Medine emlakını idare etmekle görevliydi. Ayrıca Memlûk sultanları, beytül mâle Mekke için özel tahsisat ayırarak Mekke emirlerinin hacılardan aldıkları vergilerin kaldırılmasını sağlamaya çalıştılar. Kabe'ye 664 (1266) yılında ilk defa mahmil ve örtü gönderen I. Baybars'tan sonra Muhammed b. Kalavun ve Sultan Kayıtbay hac için Mekke'ye gidip buradaki halka çeşitli ihsanlarda bulundular^[9].

Mekke'ye hakimiyetin en önemli simgesi, Mısır'dan Kabe'ye her yıl gönderilen Kabe örtüsü idi. Memluk sultanı el-melikü'l Mansur Kalavun'un, Şerif Ebu Numey'den kendisine ve halifelerine bağlılık yemini alırken, Mısır'dan gönderilen örtü dışında herhangi bir örtünün asılmayacağı sözünü alması bunu göstermektedir. Memluk sultanları her yıl Kabe örtüsü ile hac kervanının Mekke ve Medineye ulaşmasına büyük önem veriyorlardı. XVI. Yüzyıl sonlarından itibaren Mekke şehrinin, Kabe örtüsünü şehir dışında karşılıyor ve merasim düzenliyorlardı^[10].

Haremeyn'in siyasi hakimiyetini üstlenen Memlûk Devleti, 1261 yılından itibaren hac işleri ve Haremeyn idaresini eline almış, Hac Emiri ve diğer idarecileri tayin etmişler ve hakimiyet sürelerinde Haremeyn'in bütün ihtiyaçlarını temine çalışmışlardır. Seyfeddin Kalavun (1279-1290) Beytü'l-Mak diye bilinen bölgedeki Beysus köyünü Ka'be kisvesi için vakfetmiş, ayrıca gelirin beş senede bir Hücre-i Nebevî kisvesine tahsisini şart kılmıştır. Ravza-i Mutahhara'nın ihtiyaçlarının karşılanması gayesi ile de vakıflar tesis etmiş, mukaddes mekânın bakım ve temizliği için on altı hizmetçi vazifelendirilmiştir^[11].

Sultan Baybars (1422-1438) ve Sultan Çakmak çeşitli sebeplerle yıkılan ve eskiyen Mescid-i Haram'ın duvarlarını ve kapılarını yeniden yaptırmışlardır. Kayıtbay (1468-1496), gördüğü bir rüyadan etkilenerek Hz. Peygamberin türbesini baştan sona pahalı süslemelerle tezyin ettirmiş, Ravza'nın üzerini kubbe ile örttürmüş, Ravza çevresinde bir yere kendisi için bir türbe yaptırmıştır. 1474-1477 yılları arasında Mescid-i Nebevî'yi büyük bir tamirata tabi tutmuştur^[12].

1269 senesinde hacca giden Sultan Baybars (1260-1277) bu ziyaretinin hatırasına Ka'be'yi ilk defa gülsuyu ile yıkattırması, yıkama işinde kendisi de omzunda su taşıyarak çalışmıştır. Haremeyn'e mahmil gönderme adetinin banisi de Sultan Baybars'tır (1271). Ondan sonra her Memlûk hükümdarı mahmil göndermiş hatta Osmanlılar devrinde Memlûk devleti yıkılmış olmasına rağmen Mısır'dan irsal edilen mahmil bir süre daha devam etmiştir. Baybars Mekke'de bulunan Eşrefiye Medresesi'nin inşası, imareti ve öteki ihtiyaçları için para tahsis etmiştir. Aynı dönemde ribatlar inşa edilmiş, su

işlerinde çalışmalar yapılmış ve Medine civarındaki bahçelerin bakımları gerçekleştirilmiştir. Sultan Kayıtbay, Hz. Peygamber'in Hücre-i Saadetleri için bir şamdan vakfetmiştir. Kansu Gavri Osmanlı ordusu ile savaşta olmasına rağmen hac yolunu tekrar onartmış, yoldaki su kaynaklarını ıslah ve Ka'be'yi tamir ettirmiştir^[13].

Memlûkler zamanında, Haremeyn vakıflarının idaresini, başında Şafii kadısının bulunduğu el-Evkafi'l-Hükmiye adı verilen teşkilat yürütmekteydi. Memlûklü devri Haremeyn hizmetleri ve vakıfları bakımından son derece ehemmiyetlidir. Söz konusu bu hizmetler Osmanlı idaresi tarafından da ya aynen benimsenerek devam ettirilmiş veya ıslah edilerek daha da geliştirilmiştir^[14].

Bu dönemde, Fatih Sultan Mehmed, hacıların şikayeti üzerine hac yollarındaki su kuyularının tamiri için bazı ustalar gönderdiği; fakat bu sırada Haremeyn'i hakimiyet altında tutan Memlûkler tarafından geri çevrildiği belirtilmektedir ki, bu durum kutsal yerlere hizmet etmenin İslam devletleri arasında adeta rekabet derecesine ulaştığını göstermektedir^[15].

Memlûkler Haremeyn örtülerini (Mısır'dan Mekke'ye her yıl gönderilen aynı şeylerden birisi de Kâbe'nin örtüsü idi. Fatımîlerden beri Mısır'a hakim olanlar Kâbe'nin kisvesini Hicaz'a hâkimiyetlerinin sembolü olarak göndermekte idiler. Bu durum diğer İslâm devletleri arasında prestij kazandırmakta idi. Memlûkler Kisvenin işlenip, gönderilmesi işi için Sultan Salih İsmail bin Kalavun Kalubiyye'deki iki köyü vakfetmişti. Daha sonraları Sultan Selim de bu köyleri yerinde bırakmıştı. Kanunî Sultan Süleyman ise bunların kifayet etmediği görüşüyle 7 köy daha vakfetmişti^[16].

Mısır Hac Kafilesi her yıl genellikle 27 Şevvalde Birketü'l-Hac'dan hareket ederdi. Mahmil Mekke'ye ulaşınca coşkuyla karşılanır ve muhteşem merasimle halkın kalabalık olduğu sokaklarda gezdirilirdi. Mahmil gönderme âdeti H.670 / M.1271-72 tarihinde ilk defa olarak Memlûk Sultanı Baybars tarafından ihdas edilmişti^[17].

Mısır, Tolunoğulları zamanından beri, Hicaz'da devam ede gelmekte olan siyasi ve dinî nüfuzunu, Memlûkler devrinde de bütün gücü ile sürdürmüştür. Çünkü Haremeyn-i Şerife'nin hizmetçisi ve koruyucusu olmak, bütün İslam devletleri ve onların hükümdarları için en büyük şeref ve itibar sayılıyordu. Bu sebeple Mısır'da Memlûk devleti'nin kuruluşundan itibaren, Hicaz hususi bir alaka görmüştür. Bu alaka sadece Harem-i Şerif'in bakım ve imarı ile her yıl Kabe'ye örtü gönderilmesine inhisar etmiyor, özellikle bunlarla Hicaz'daki Memlûk nüfuzunun pekiştirilmesi amaçlanıyordu. Her yıl Hac mevsiminde mahmil hazırlanıyor ve Kabe'nin

örtüsünden başka şeriflerin gönlünü alıcı para ve sair hediyeler de gönderiliyordu^[18].

Deşîşe Vakıfları:

Deşîşe kelime olarak buğday, tahıl ve hububatı dövmek, kırmak ve onu ezmek anlamlarına gelir. Terim olarak deşîşe buğday yarması, dövme veya bulgurdan yapılan çorbaya izafe edilir. İşte bu gaye için yapılan hayır ve hasenata da Deşîşe vakfı denirdi^[19].

Hz. Peygamber zamanında bir kısım sahabenin, iri parçalar halinde öğütülen buğday ile arpayı et ve hurma katarak pişirdiği yemeğin adıdır. Medine fukarası için bir sadaka olarak devam eden bu eski âdet daha sonraları müesseseleştirilmiş, bir vakıf halini almıştır. Sonraları Haremeyn'e sevk edilecek erzağın temin edildiği arazi vakıflarının adı olan Deşîşe Vakıfları'nın banisi Memlûklü sultanlardır. Sultan Baybars senelik hasılatı 7.000 erdeb tutan arazilerinin gelirlerini Haremeyn'e vakfetmiştir. Deşîşe için vakıf yapan diğer Memlûklü sultanları ise, Sultan Çakmak, Kayıtbay ve Gavri'dir^[20].

Haremeyn fukarasına verilmek üzere Mekke ve Medine imaretlerinde pişirilen bir çeşit çorba. Kelimenin aslı, "iri parçalar halinde dövülerek öğütülen buğday ve arpa" anlamına gelen Arapça çeşîştir. Genellikle Arap yarımadasında meşhur olup öğütülmüş hububatın et veya hurma katılarak pişirilmesiyle yapılan yemeğin adı olan çeşîşe halk dilinde deşîşe şekline dönüşmüştür. Deşîşenin yaygınlık kazanması ve sosyal bir anlam taşıması Hz. Peygamber zamanında olmuştur. Hadislerde bir kısım sahabenin Hz. Peygamber'e deşîşe pişirdiği, bazen de onun ashabı deşîşe yemeye davet ettiği belirtilir. Böylece bu dönemden itibaren deşîşe yemeğinin hazırlanıp dağıtılması İslâm halifeleri ve sultanları tarafından bir âdet haline getirildi. Bu yemek zamanla "deşîşe-i Resûlullah" adıyla meşhur oldu ve Haremeyn fakirlerine vakfedilen en eski sadakalardan birini oluşturdu. Hububat sadakasının Haremeyn'e ilk olarak ne zaman ve kimin tarafından gönderildiği bilinmemektedir. Bununla birlikte Abbasî Halifesi Muktedir-Billâh devrinde (908-932) Haremeyn'e ilk defa gönderilmeye başlanan surre içerisinde hububat da yer alıyordu. Daha sonra Memlûk sultanları Mısır, Şam ve Halep'te bulunan birçok nahiye ve köyü Haremeyn halkı ve fakirlerine vakfederek bu köylerden çıkan hububatı "zahire" adıyla Haremeyn'e yolladılar. Bu arada Haremeyn fukarasına deşîşe pişirmek üzere belli bazı köyleri de vakfettiler. Bu fakirlere tahsis edilen diğer vakıf köylerinden ayırmak için deşîşeye ait köylere "deşîşe köyleri" veya "deşîşe vakfı köyleri", hububata ise "deşîşe hububat" veya "Haremeyn deşâyîşi"

denildi. Deşişe İçin ayrılan sultan vakıfları çoğalınca da bunlar "Sultan Çakmak deşişesi" veya "Sultan Kayıtbay deşişesi" gibi adlarla anılmaya başlandı^[21].

Ayrıca "Deşişe-i Kübra Vakfı" diye bilinen vakıf, Memlûkler döneminde intikal etmiş ve daha sonra Yavuz Sultan Selim, Kanunî Sultan Süleyman tarafından da devam ettirilmiştir. Vakfın Behnesaviye, Kalubiyye, Ciza, Dakhaliyye, Garbiyye ve Circe'den olmak üzere 60 karyesi bulunmaktaydı. Deşişe-i Kübra vakfı iktisadî yönden çok önem arz etmekteydi. Vakfın kendisine ait olmak üzere Nil üzerinde nakliyyede kullandığı gemileri bulunmaktaydı^[22].

*Bu araştırma; 5-7 Ocak 2010 Tarihinde RİYAD/SUUDİ ARABİSTAN, Melik Suud Üniversitesi **Uluslararası 7. Ceziretü'l-Arab Tarihi Araştırmaları Kongresi**'nde Arapça olarak sunulmuştur.

**Prof. Dr., Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölüm Başkanı ELAZIĞ/TÜRKİYE muhammetbesirasan@yahoo.com

***Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölüm Başkanı KAYSERİ/TÜRKİYE ayuvali@erciyes.edu.tr

^[1] Geniş bilgi için bkz.Hamilton A.R.Gibb,*Orta Asya'da Arap Futuhâtı*, Çeviren: M.Hakkı,İst.1930;V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990;A.Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3.bs. İstanbul 1981;Şemseddin Günaltay, "Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü" *Belleten*, c.IV, Temmuz 1942,S.23-24;Hakkı Dursun Yıldız,*İslamiyet ve Türkler*, İstanbul 1976 vd.

^[2] Mustafa Sabri Küçükaşçı;*Abbasiler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi*, İstanbul 2007,s.152.İbn Tagrıverdi bu unvanın Mısır'da oturan halife ve sultanlarla özdeşleştiğini ifade eder. Küçükaşçı, *a.g.e.*, s151.

^[3] Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 2005,s.307.vd.

^[4] İsmail Yiğit, "Memlukler", *DİA*, İstanbul 2004, c.29,s.93.

^[5] Ş.Tufan Buzpınar-Mustafa S. Küçükaşçı, "Haremeyn", *DİA*, İstanbul 1997, c.16,153

^[6] Geniş bilgi için Bkz. Zekeriya Kurşun, "Haşimiler", *DİA*, İstanbul 1997, 412-414.

^[7] Ş.Tufan Buzpınar-Mustafa S. Küçükaşçı,*a.g.m.*s.153.

^[8] Donald Edgar Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğunun Tarihsel Coğrafyası*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, Çeviren: Bahar Tırnakçı, İstanbul 1999, s.155.

^[9] Mustafa S. Küçükaşçı, "Mekke", *DİA*, C. 28, s. 560.

^[10] Küçükaşçı, *a.g.e.*,s.154.

^[11] Mustafa Güler, "Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları", *Türkler*, C.X, Ankara 20, s. 470-471.

^[12] Güler, *a.g.m.*, s. 471.

^[13] Güler, *a.g.m.*, s. 471.

^[14] Güler, *a.g.m.*, s. 471.

^[15] Şehabettin Tekindağ, "Fatih devrinde Osmanlı-Memluklü Münasebetleri, *TD*, XXX, 1976, 73-99, Ş.Tufan Buzpınar-Mustafa S. Küçükaşçı, *age*, 153-154.

[16] Abdülmütî, Hüsam Muhammed, *el-Alâkatü'l-Mısriyye el-Hıcaziyye fi'l-Karni's-Sâmin Aşer*, Kahire 1999, s. 261.

[17] İbrahim Ateş, "Osmanlılar Zamanında Mekke ve Medine'ye Gönderilen Para ve Hediyeler" *Vakıflar Dergisi* XIII, s.114.

[18] Kâzım Yaşar Koprıman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, Ankara 1989, s. 204.

[19] İbrahim Ceylan, "Kanunî'nin Haremeyn Değişme Vakfı ve Vakfiyesi", *V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul 23-28 Eylül 1985, Tebliğler III Türk Tarihi*, C.I, İstanbul 1986, s.164.

[20] Güler , *a.g.m.*, s. 475.

[21] Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Değişme", *DİA*, C. 9. s. 214.

[22] Shaw, Stanford Jay, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Princeton 1962, s.269.

TURKISH HAREMEYN RELATIONS DURING THE ERA OF MAMLUKS

Muhammet Beşir AŞAN* Abdulkadir YUVALI**

Introduction

One of the most significant ties that connect the faithful to one another is unquestionably universities. Symposiums serve an essential function as they bring universities together in an intellectual platform. Therefore, I would like to thank everybody who contributed to this meaningful organization.

The topic of this paper is the "Turkish-Haremeyn relations during the era of Mamluks." I will divide my paper into two parts. In the first part, I will talk about Mamluks and in the second part, I will explain relations with Haremeyn and Haremeyn Waqfs.

Mamluks

Turks started to establish power centers in Baghdad, Egypt and Anatolia after converting to Islam increasingly since the 8th century onwards. They participated in states ruling in these power centers; moreover Turks established their own states in time¹. Among these states, Mamluks, which was founded in Egypt (648-932/ 1250-1517), has an important and special position. Mamluks, like Ayyubids and Selchuks, struggled with Mongols in the East and Crusades in the West and tried to protect holy lands from enemies. Mamluks' successes in their struggles, especially their success in Aynalut War waged against the Mongols, are significant. While Eastern Islamic World was invaded by the Mongols and the Western Islamic World that is Andalusia was invaded by the Crusades, Egypt under the Mamluks

*Fırat University, Faculty of Arts and Science, Department of History, ELAZIĞ/TURKEY, muhammetbesirasan@yahoo.com

** Erciyes University, Faculty of Arts and Science, Department of History, KAYSERİ/TURKEY, ayuvالي@erciyes.edu.tr

¹ See, Hamilton.A.R.Gibb, **Orta Asya'da Arap Fütuhâtı**, Çeviren: M.Hakkı, İst.1930;V.V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990; A.Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 3.bs. İstanbul 1981; Şemseddin Günaltay, "Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü" **Belleten**, c.IV, Temmuz 1942, S.23-244; Hakkı Dursun Yıldız, **İslamiyet ve Türkler**, İstanbul 1976 vd.

governance with its military power became an important center for the Islamic world.

Mamluks gained considerable power in Islamic world by protecting Abbasid caliphate after the fall of Baghdad in 1258. Then, Abbasid caliph gave Mamluk Sultan- like Ayyubids- the title of ‘‘Hadim’ul Haremeyn’’ that means the server of two holy city Mecca and Medina.² In addition to this title, Abbasid caliph Muntansırbillah gave Sultan Baybars the title of ‘‘Kasım emürü’l Müminin’’ that means the partner of the caliphate³ These titles kept the falling position of the caliph in power⁴, and strengthen the spiritual authority of caliph all over the Islamic world.

Relations with Haremeyn and Haremeyn Waqfs

Muslim’s visiting Mecca and Medina for pilgrimage and *umre* gave an important and special position to these cities throughout the history. Controlling these holy cities was accepted as providing prestige among Islamic states⁵.

Haremeyn was ruled by descendants of Hasan, emirs (şerifs), since Fatimids. Emirs of Mecca, called Hasimids⁶ as an attribution to the prophet Muhammad’s great grandfather Hasım in Abülmenaf, never acted independently being under the influence of states established in Egypt and having Friday sermons delivered in the name of the rulers of these states. On the other hand, emirs pursued a policy that sided with the powerful states and emirs ruled the region with the effect of local factors while avoiding going under direct control of any state. Islamic states, therefore, had to collaborate with the emirs in order to rule the region. A state, which controlled the haremeyn, gained considerable advantage in both religious and political domains. Therefore, this state ended up exerting substantial influence and dominance all over the Islamic World⁷.

For haremeyn, it seemed to be indispensable to maintain relations with Egypt in some aspects. First of all, Hejaz, especially the long shore called

² Mustafa Sabrı Küçüktaşçı; **Abbassiler’den Osmanlılar’a Mekke-Medine Tarihi**, İstanbul 2007,s.152. İbn Tagrıverdi says that this title became identical with calıps and sultans who were living in Egypt.

³ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, İstanbul 2005, s307.vd.

⁴ İsmail Yiğit, ‘‘Memlukler’’, **DİA**, İstanbul 2004, c.29, s.93

⁵ Şaban T.Buzpınar-Mustafa S.Küçüktaşçı, ‘‘Haremeyn’’, **DİA**, İstanbul 1997,c.16,153.

⁶ See, Zekerıya Kurşun, ‘‘Haşimiler’’, **DİA**, İstanbul 1997, 412-414.

⁷ Şaban T. Buzpınar-Mustafa S.küçüktaşçı, *ibid*, s.153.

Tihame, was geographically closer to the Red Sea in the West than Negev in the East. For this reason, it could be controlled easily by a state which was powerful in seas. In terms of economics, Hejaz depended on Egypt's food supplies especially Egyptian grain. This dependence provided an advantage to Egyptian rulers against a potential uprising in Hejaz. Furthermore the security of pilgrimage routes from Syria-Egypt to Mecca-Medina needed to be protected by a military power. The conflict between Mecca and Medina emirs were affecting their authority in the region negatively, therefore they could preserve their authority under Egypt protectorate⁸.

During the Mamluks era, Egypt's aids to Mecca increased every year. When these aids could not reach to Mecca because of famine or security problems; this situation caused a rise in prices in Mecca. Mamluk sultans allocated many lands and villages in Egypt, Syria and Anatolia to harameyn residents and sent products of these allocations to Mecca and Medina in the name of Zahire. El-evkafü'l-hükmiyye, which was one of the parts of Divanü'l-ahbas which was the responsible of waqfs, was governing the properties in Medina. Moreover, Mamluk sultans allocated a budget in treasure for Mecca in order to provide cancellation of emirs' tax collection from pilgrims. Sultan Baybars sent sacred litter and cover to the Kaaba for the first time in 664 (1266). Then Muhammed b. Kalavun and Sultan Kayıtbay went to Kaaba for pilgrimage and granted gifts to people⁹.

The most important symbol of sovereignty over Mecca was the cover of Kaaba which was sent every year. While Memluk Sultan el-melikü'l Mansur Kalavun taken devotion oath to himself and his caliphs from Şerif Ebu Numey, he made Numey not to hang another cover to Kaaba instead of Egyptian one. Moreover, Mamluk sultans were caring much about the reaching of the cover of Kaaba and pilgrimage caravan to Mecca and Medina. Since the end of 16th century, they meet the cover of Kaaba outside of the city and organized ceremonies for this event¹⁰.

Holding the control of harameyn, Mamluks took the responsibility of pilgrimage, appointed the pilgrimage emir and other officials and catered for all needs of harameyn since 1261. Seyfeddin Kalavun (1279-1290) allocated Beysus village, known as beytü'l Mak, to Mecca and also allocated its incomes to Hücre-i Nebevi once in every five years. Moreover, he founded

⁸ Donald Edgar Pitcher, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası**, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, Çeviren: Bahar Tırnakçı, İstanbul 1999, s.155.

⁹ Mustafa S.Küçüktaşçı, "Mekke", **DİA**, C.28, s.560.

¹⁰ Küçüktaşçı, *ibid.*, s.154.

waqfs for the needs of Ravzai Mutahhara (prophet Mohammad's tomb) and ordered sixteen servants to work for the cleaning and the care of this sacred place¹¹.

Sultan Baybars(1422-1438) and Sultan Çakmak had Mescid-i Haram's worn out and collapsed walls and gates repaired. Kayıtbay (1468-1496) after a dream he once had embellished Prophet Mohammad's tomb with priceless ornaments, constructed a new dome

for ravza and constructed a tomb for himself near the Prophet's tomb. He made the Mescid-i Nebevi reconstructed between the years of 1474 and 1477¹².

Sultan Baybars had Kaaba washed with the water of rose during his pilgrimage for the time in 1269 and even he carried water on his shoulders. Sultan Baybars was the initiator of sending sacred litter tradition to Kaaba (1271). After him, every Mamluk Sultan preserved this sacred litter tradition, even after the collapse of Mamluks, Ottomans continued to send sacred litter from Egypt for a while.

Baybars appropriated funds for the building, imaret and other needs of the Eşrefiye Madrasah in Mecca. Around the same time, outsenry (ribats) were constructed, the care of the gardens in Medina was realized. Sultan Kayıtbay dedicated a candlestick to the house of Prophet. Kansu Gavri had his soldiers restore pilgrimage route, Kaabah(the House of God) and water sources although he was in war with Ottoman Army¹³.

At the time of Mamluks, the administration of Haremeyn (double holy cities) waqfs was carried by an organization named el-Evkafi'l-Hükmiye ruled by a Shafi'i judge. The Mamluk period was essential in terms of Haremeyn sevices and waqfs. These services were carried on similarly by Ottoman Sultans¹⁴.

In this period, Mohamed the Conqueror sent some repairmen to restore water deep hole on pilgrim routes but these repairmen were sent back by Mamluks who had sovereignty of Haremeyn. This shows us that there was a rivalry between Mamluk and Ottoman states and it was essential for Islamic

¹¹ Mustafa Güler, "Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları", **Türkler**, C.X, Ankara 20, s. 470-471.

¹² Güler, *ibid.*, s.471.

¹³ Güler, *a.g.m.*, p. 471.

¹⁴ Güler, *a.g.m.*, p. 471.

States to service sacred places because it was a means to have legitimation (meşruiyet)¹⁵.

Mamluks had been sending the robes of Kabah as sovereignty on Hejaz. This was providing a prestige and legitimation for the states which dominating Egypt. Sultan Salih İsmail bin Kalavun dedicated two villages in order to send the robes of Kabah. Later on, these villages continued at the time of Sultan Selim I. Suleiman the Magnificent also devoted seven villages¹⁶.

Pilgrim caravan on Egypt had been moving from Birketü'l-Hac on 27th of Savval every year. Mahmil (the gift brought by caravan for Mecca) had been enthusiastic welcome and taken all over the city when the caravan reached the Mecca. This customary was first started by Sultan Baybars in Mamluk in 1271-72 A.C¹⁷

The political and religious ascendance of Egypt continued in the time of Mamluk like one in Fatimid's because it was an honour for all Islamic states and empires to be a servant and protector of haremeyn. Therefore, all of the Mamluk Sultans gave an essential importance to Hejaz. By sending robe of Kabah and restoring the buildings of Mecca and Madinah and pilgrim routes, Mamluk Sultans had been aiming at assure their ascendance on Hejaz. Every year in the time of pilgrimage a Mahmil and also some money and gifts had been preparing and sending to sheriffs (rulers of Hejaz).¹⁸

Waqfs of Deşişe

The word Deşişe means to flail, cut and pestle the wheat, cereal and corn. As a term, it means a soup with wheat or bulghur. These waqfs were constructed to help poor people by giving this soup.¹⁹

Deşişe was the name of a wheat and barley meal with meat and date at the time of Prophet Muhammad and his companions. This old customary for poor people of Madinah was continued and institutionalized later and it

¹⁵ Şehabettin Tekindağ, "Fatih devrinde Osmanlı-Memlûklü Münasebetleri, TD, XXX, 1976, 73-99, Ş.Tufan Buzpınar-Mustafa S. Küçükaşçı, age, pp. 153-154.

¹⁶ Abdülmütî, Hüsam Muhammed, *el-Alâkatü'l-Mısıriyye el-Hicaziyye fi'l-Karni's-Sâmin Aşer*, Kahire 1999, p. 261

¹⁷ İbrahim Ateş, "Osmanlılar Zamanında Mekke ve Medine'ye Gönderilen Para ve Hediyeler" *Vakıflar Dergisi* XIII, p.114

¹⁸ Kâzım Yaşar Koprıman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, Ankara 1989, p. 204.

¹⁹ İbrahim Ceylan, "Kanunî'nin Haremeyn Deşişe Vakfı ve Vakfiyesi", *V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul 23-28 Eylül 1985, Tebliğler III Türk Tarihi*, C.I, İstanbul 1986, p.164.

became a waqf. The constructors of these waqfs which were later named as property waqfs were Mamluk Sultans. These waqfs were used to provide food supplies which sending to Haremeyn.sultan Baybars devoted annual revenues of

his properties, approximately 7000 erdeb. Other Mamluk Sultans who constructed waqfs for Deşişe were Çakmak, Kayıtbay and Gavri.²⁰

Deşişe is a soup which cooks to give the poor people of Mecca and Madinah imarets. The root of word is ceşişe, an Arabic word. It is the name of a wheat and barley meal with meat and date and famous in Arabian Peninsula. By the time the word ceşişe transformed to deşişe in spoken language. Deşişe started to spread and have a social meaning in the time of Prophet Muhammad. In hadits, we see that both of prophet and his companions invited each other so as to eat deşişe. After this period, deşişe became a customary continued by Islamic caliphates and sultans. In the length of time, it became famous by the name “deşişe-i Resulullah” and this would be the oldest type of charity give to the poor people of Haremeyn. It is unknown who sent cereal charity firstly. However, there was cereal in the first surre caravan sent by Muktedir Billah (908-932), Abbasid Caliph. After that, Mamluk Sultans devoted a lot of villages and their cereal in Egypt, Damascus and Aleppo to the poor people of Haremeyn. In addition, they devoted some villages in order to cook deşişe for the same people. These villages were named as “the villages of Deşişe” or “the villages of Deşişe waqfs” and cereal was named as “deşişe cereal” or “deşayış of Haremeyn”. All of these waqs were named “Sultan Deşişe Waqf” or “Sultan Kayıtbay Deşişe” after Sultan waqfs started to increase.²¹

In addition, the waqf known as “Deşişe-I Kübra Waqf” passed from Mamluks to Ottomans as an inheritance and it was carried on by Selim I and Suleiman the Magnificent.the waqf had 60 villages in Behnesaviye, Kalubiyye, Ciza, Dakhaliyye, Garbiyye ve Circe. Also it had an economical importance because it had commercial ships for shipping on the River Nile²².

²⁰ Güler , *a.g.m.*, p. 475.

²¹ Seyyid Muhammed es-Seyyid, “Deşişe”, *DİA*, C. 9. p. 214.

²² Shaw, Stanford Jay, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Princeton 1962, p.269

بغداد 1869 – 1914

رؤية جديدة

الدكتور محمود عبد الواحد محمود

قسم التاريخ- كلية الآداب- جامعة بغداد

العراق – بغداد

ÖZET¹

1869-1914 Bağdat

Farklı Bakış

Dr. Mahmud Abdulvahid Mahmud

Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fak. Tarih Böl. Bağdat/IRAK

Makalede yukarıda belirtilen döneme ilişkin farklı bir değerlendirmede bulunma gayreti sergilenmektedir. Bu manada özellikle 1869-72 yılları arasında Bağdat'a atanan Mithat Paşanın gerek ülke genelinde ve gerekse Bağdat merkezinde gerçekleştirdiği ıslahatlardan bahsedilmektedir.

Bu dönemin önemine değinen araştırmacı, Avrupa'da ortaya çıkan yenilikleri, Mithat Paşa'nın büyük bir arzu ile Irak'ta da benzerlerini yürürlüğe koymaya gayret sarfettiği, bu çerçevede de tapulama, yeni askeri düzen, buharlı gemilerle nehir taşımacılığı, resmi eğitim yapan modern okulların açılması, Bağdat ticaret odası, matbaanın kuruluşu ve gazete basımı, tarım ıslahı ve sulama işleri, Bağdat'ta tramvayın inşası, yeni idari binaların yapılması...vs alanlarında yenilik çalışmalarını gerçekleştirdiği belirtmektedir. Buna ilaveten ıslahatların Bağdat ve Irak halkının fikri oluşumuna önemli tesirlerde bulunduğunu da ifade etmektedir. Bu dönemin Irak toplumunun bir kırılma noktası olarak görüldüğünü belirten yazar, bu çağı transitional period "geçiş dönemi" olarak tanımlamaktadır.

Sonuç olarak, eğitim ve modern okulların açılmasıyla fikri planda ortaya çıkan değişimler, ıslahatların orta çıkardığı sosyal ve iktisadi etkiler ile Bağdat'ta köklü toplumsal bir yapı değişiminin yaşandığı, burjuvazi sınıfı, işçi sınıfı gibi toplumsal yapıda yeni unsurların ortaya çıktığı, dolayısıyla bu dönemin Bağdat tarihinde farklı bir yere sahip olduğu izah edilmektedir.

¹ Bu makalenin Türkçe özeti Doç. Dr. Aydın ÇELİK tarafından yapılmıştır.

على الرغم من الاهتمام الواسع من الأكاديميين والمتخصصين في تاريخ العراق في العهد العثماني، وصدور الكثير من المؤلفات والكتابات الجادة والمتنوعة عن هذه المرحلة التاريخية، فإن هناك حاجة ماسة إلى دراسات أخرى معمقة تناقش هذا التاريخ وفقاً لما يصدر من دراسات جديدة وآراء وطروحات مطورة. ويعد النصف الثاني من القرن التاسع عشر مرحلة مهمة ومعقدة، شهدت تحولات عميقة في بنية المجتمع العراقي عموماً والبغدادي على نحو خاص. ووفقاً لذلك، خصص العديد من المؤرخين والأكاديميين العراقيين والعرب والأجانب مؤلفات مهمة ورسائل وأطروحات علمية، تناولت هذه الحقبة، منذ عهد مدحت باشا وحتى اندلاع الحرب العالمية الأولى في عام 1914.

كان البحث الرائد للأستاذ الدكتور كمال مظهر أحمد في مجلة الحكمة العراقية(1)، قد قدم إضافة جديدة حول أهمية النصف الثاني من القرن التاسع عشر، وأثره في أحداث تحولات مهمة في المجتمع العراقي عموماً والبغدادي على نحو خاص. البحث الحالي مناقشة لفرضية المؤرخ الأكاديمي الأستاذ الدكتور كمال مظهر أحمد بشأن البداية الحقيقية لبداية تاريخ العراق الحديث والمعاصر، وفقاً لدراسة التطورات السياسية والاقتصادية والاجتماعية في بغداد في النصف الثاني من القرن التاسع عشر، إذ نفترض أنه إذا كان العراق قد شهد بدايات تحول جديدة منذ بداية النصف الثاني من القرن التاسع عشر وحتى اندلاع الحرب العالمية الأولى في عام 1914، فإن بغداد كانت مركزاً لهذه التحولات ومنها انطلقت إلى بقية المدن العراقية الأخرى، بمعنى أن بغداد كانت عنصراً فاعلاً في أحداث تحول حقيقي في المجتمع العراقي بأنماطه المتعددة، مما هز أسس النظام الإقطاعي القائم آنذاك، وأدى إلى بداية مرحلة جديد أدت فيما بعد إلى تطورات بطيئة لكنها فاعلة في بنية المجتمع العراقي.

أصبحت بغداد عاصمة للدولة العباسية، ومنذ ذلك الوقت أصبح لها مكانتها السياسية والاقتصادية والفكرية في العالم العربي، على الرغم من المحن التي مر بها العراق منذ سقوط الدولة العباسية في عام 1258، وسقوط بغداد على أيدي المغول، وحتى خضوع العراق للحكم العثماني منذ القرن السادس عشر. وعلى الرغم من تقسيم العراق إلى ثلاث ولايات رئيسية، بغداد والبصرة والموصل، ظلت بغداد مركزاً للحكم العثماني، وخضعت الولايتين الأخرين إلى بغداد، بوصفها مركز الحكم العثماني(2).

أن التحولات الكبيرة التي شهدتها القارة الأوروبية منذ القرن الخامس عشر، مروراً بحركة الاستكشافات الجغرافية والنهضة الأوروبية وحركة الإصلاح الديني، ثم عصر التنوير في القرن الثامن عشر، أثرت في المجتمعات الأوروبية وجعلتها تتجه إلى ما وراء البحار لاستغلال ثروات هذه البلدان. وكان العراق يمثل يوم ذاك فراغاً اقتصادياً، بل وحتى سياسياً ينطوي على طاقات كبيرة كامنة مؤهلة للانطلاق

والتغيير. وقد بدأ العراق يندمج بالأسواق الرأسمالية العالمية منذ بدايات النصف الثاني من القرن التاسع عشر، وجاء افتتاح قناة السويس عام 1869 بمثابة قوة دفع مهمة أضفت على عوامل عملية الاندماج تلك بعداً جديداً(3).

مرت الدولة العثمانية بحركات إصلاحية منذ النصف الأول من القرن التاسع عشر، وكان إصدار خط شريف كولخانه سنة 1839، وهمايون سنة 1856، استجابة للمؤثرات الأوروبية، ومحاولة لإصلاح بعض مؤسسات الدولة العثمانية وفقاً للأنظمة الأوروبية(4). ويطلق على هذه المرحلة في التاريخ العثماني عهد التنظيمات التي امتدت مؤثراتها إلى العراق، إلا أن الإصلاح الحقيقي الذي أثر في المجتمع البغدادي كان في عهد الوالي مدحت باشا(1822 – 1883)، الذي تولى ولاية بغداد بين 1869 و1872. عرف مدحت باشا بأنه من رواد الحركة الإصلاحية والدستورية في الإمبراطورية العثمانية، وأليه يرجع الفضل في صدور الدستور العثماني سنة 1876. تأثر بمظاهر الحضارة الغربية، وأظهر قدرات إدارية ممتازة في المناصب التي تقلدها على ولاية الدانوب ونيش والطنونة في البلقان (1860- 1868)، إذ قام بإصلاحات مهمة في وجه تعقيدات واضطرابات واسعة(4).

وصل مدحت باشا إلى بغداد في 30 حزيران 1869 مزوداً بصلاحيات استثنائية لتنفيذ الإصلاحات في العراق وتقوية السلطة المركزية للدولة، فكان رئيساً للجهاز الإداري وقائداً للفيلق السادس، فامتلك بذلك السلطتين الإدارية والعسكرية. ويوضح فرمان تعيين مدحت باشا أهمية بغداد بالنسبة للدولة العثمانية، إذ يشير فرمان التعيين: "أن خطة بغداد الجسيمة من أعظم القطع التي تتألف منها ممالك دولتي العلية المحروسة... ولما كانت أعز الآمال والمطالب لسلطتي الهمايونية أن تحصل على كافة أسباب العمران... أعهد بهذا الأمر للياقتك في إدارة الولاية ملكياً وعسكرياً"(5).

ويشير عالم الاجتماع العراقي، المرحوم الأستاذ الدكتور علي الوردي، "أن مدحت باشا لم يكن والياً عادياً كغيره من الولاة الذين حكموا العراق في العهد العثماني، أنه كان واحداً من عظماء الرجال، ولم تكن ولايته في العراق سوى فترة قصيرة من حياته المليئة بالأعمال التي غيرت مجرى التاريخ العثماني"(6).

كانت أول أعمال مدحت باشا في العراق إصدار نظام الطابو، لإيجاد حل لمشكلة العشائر وإنهاء حركات تمردتها بتوطينها على الأرض، وذلك بتوزيع الأراضي الأميرية قطعاً مختلفة وتوفير مياه الري لها مقابل دفع مبالغ بسيطة (المعجل) وتقسيم المتبقي، وبذلك يمكن تحويل الولاء من العشيرة إلى الأرض(7). حققت سياسته في هذا المجال نجاحاً ملحوظاً في بذر بذور التفكك العشائري، ولكن ليس بالطريقة التي كان يهدف إليها القانون من تحويل الفرد العشائري إلى مالك

أرض مستقل، بل عن طريق اغتراب هذا الفرد عن أرضه وتحويله إلى مجرد مستأجر، إذ لم يكن بمقدور أفراد العشائر أن يهيئوا المال لدفع (المعجل) للحصول على سندات الطابو. ومن جهة أخرى، كان القانون العثماني يمنع الملكية المشاعة، وبذلك حرم العشيرة هيئة اجتماعية، من قدرة شراء الأرض، إلى جانب أن أفراد العشائر من جهتهم لم يكونوا راغبين في شراء السندات، لاعتقادهم أنها سترتب ضرائب عليهم وتجعلهم عرضة للتجنيد. هذا الموقف أفسح المجال أمام الشيوخ وتجار المدن وكبار الموظفين لشراء الأراضي والحصول على السندات، مما ولد بداية مشكلة جديدة هي مشكلة الشيوخ الغائبين، الذين كانوا في الغالب يعيشون في المدن ويطالبون ببديل موارد أراضيهم التي كان يزرعها أفراد العشائر، فكان لذلك نتائج اقتصادية واجتماعية عميقة الأثر، لأنها مست جوهر العلاقات الإنتاجية في القبيلة وحولت شيوخ العشائر إلى ملاكين كبار للأراضي الزراعية ترتبط مصالحهم بالحكومة التي أصبح بمقدورها الاستعانة بهم لجباية الضرائب وإقرار الأمن وإنعاش الزراعة وفرض الخدمة العسكرية على أفراد قبائلهم(8).

أهتم مدحت باشا بإصلاح النظام العسكري، ولاسيما أن بغداد كانت مقراً للفيلق (الجيش) العثماني السادس، منذ عام 1847، واستهدف إدخال العراقيين بدلاً من العناصر الأجنبية لضمان ولاء السكان للجيش المرابط على أراضيهم، وتويضاً للنقص في عدد الجنود الأجانب الذين لا يمكنهم إلا مدة قصيرة بعدها يسرعون بالعودة إلى بلادهم. وطبق مدحت باشا لتحقيق هذا الهدف نظام التجنيد الإلزامي، وحالفه النجاح في عدد من المدن العراقية، وفي مقدمتها بغداد، على الرغم من الإخفاقات وحدث صدامات مسلحة بين الجيش والعشائر في مدن عراقية أخرى، استطاع الجيش القضاء على هذه التمردات. وأسفرت إجراءات مدحت باشا عن تضاعف عدد أفراد الجيش، وصار يتألف من ست عشرة كتيبة وكتيبتي خيالة وكتيبة مدفعية. وليجهز هذا الجيش بالضباط، أسس مدحت باشا مدرستين عسكريتين في بغداد وكركوك، كانت طليعة المعاهد الحديثة في البلاد. ويعود لها الفضل في تخريج عشرات من الضباط العراقيين، واتبع ذلك تأسيس إعدادية عسكرية تؤهل المتخرج منها للدراسة في الكلية العسكرية في اسطنبول(9).

وفي حقل المواصلات، أعاد مدحت باشا تشكيل شركة (الإدارة العثمانية النهرية)، فأصلح بواخرها واشترى بواخر جديدة بأحجام مختلفة، بحيث امتلكت الشركة ثمان بواخر، استخدمت أربع منها في رحلات منتظمة بين البصرة واسطنبول عبر قناة السويس، والأربع الأخرى خصصت للملاحة النهرية في أنهار العراق، فكان ذلك عاملاً مهماً في نمو التجارة الداخلية والخارجية. وبمبادرة من مدحت باشا، أنشأ خط (ترامواي) بطول سبعة كيلومترات بين الكرخ والكاظمية من شركة حكومية وأهلية مساهمة في عام 1871(10).

أصبحت وسائط النقل الحديثة، التي دخلت العراق في وقت مبكر نسبياً، أداة إضافية مهمة لتعزيز الروابط بين الريف والمدينة، ولتكوين السوق الموحدة. ودخلت السفن التي تعمل بقوة البخار إلى العراق بعد اختراعها عام 1807 بمدة وجيزة. فأن شركة بيت لنج "التي تأسست عام 1840 لأغراض تجارية، بدأت بعد مرور مدة على تأسيسها، تسير باخترتين للنقل في نهر دجلة. وعلى الرغم من أن الباب العالي لم يسمح لهذه الشركة باستخدام أكثر من باخترتين، وبالرغم من الضغوط التي كانت تتعرض لها أحياناً، فأنها حققت نجاحات واضحة في مجال عملها، بحيث أن رأسمالها الأصلي ارتفع من 15 ألف باون عند التأسيس إلى 100 ألف باون عشية الحرب العالمية الأولى، وإلى 300 ألف باون في عام 1919" (11).

وفي عهد هذا الوالي المصلح، دخل التعليم الرسمي الحديث إلى بغداد ومدن عراقية أخرى، فأُنشئت المدارس الحديثة: المدرسة الرشدية الملكية (المدنية)، ومدة الدراسة فيها أربع سنوات بعد الابتدائية، ومدرسة الصناعة ومدة الدراسة فيها أربع سنوات بتخصصات متنوعة: الخياطة والتجارة والحداثة والطباعة. ومع ازدياد عدد المدارس في السنوات اللاحقة، ارتفعت نسبة المتعلمين من السكان من 5,0 % عام 1850 إلى نسبة 5 إلى 10 % عام 1900 (12).

تأسست غرفة تجارة بغداد في الخامس من نيسان سنة 1884، وفتح "المصرف العثماني" أول فرع له في بغداد سنة 1890، ليتبعه بعد مدة فرعان آخران في كل من البصرة والموصل. وفي أوائل أيار 1912، وصل بغداد "رجال إنكليز" خصيصاً من أجل دراسة الإمكانيات المصرفية في البلاد. وأسفرت الزيارة عن تأسيس المصرف الشرقي (مقره في لندن)، وفتح فرع له في بغداد، ومن ثم مجموعة فروع في كل من البصرة والموصل والعمارة وكركوك، وتعزز موقع هذا المصرف إلى درجة "أن الحكومة العراقية بدأت تعتمد عليه، وتتعامل معه منذ لحظة تأسيسها" (13).

وتحول النقد إلى أساس التعامل والتبادل، لتخفيض المقايضة التي كانت سمة أساسية من سمات الاقتصاد الإقطاعي، أفضت هذه الظاهرة إلى ازدياد الحاجة إلى النقد، وإلى تراكم كمياته، بل وحتى إلى تزويره. وبدأت قيمة الأرض تزداد، لتصبح سلعة مرغوبة بعد أن كانت مشاعة بين أفراد العشيرة، بل وحتى متروكة في حالات غير قليلة، في حين أقبل عليها الجميع في المرحلة الجديدة، إذ لم يقتصر الأمر على المتنفذين من أبناء العشيرة، بل أمتد ليشمل البدو والمنتقلين وتجار المدن. ووفقاً لذلك ارتفعت أسعار الأرض عموماً، سواء في الريف أم في داخل المدن وضواحيها، فأن "أثمانها في بغداد وما جاورها" ارتفعت أضعاف الأضعاف"، لاسيما "ما كان واقعاً على إحدى ضفتي دجلة" (14).

أهتم مدحت باشا بالطباعة والصحافة أيضاً، إذ أسس مطبعة حكومية باسم (مطبعة الولاية)، وأصدر أول جريدة في العراق حملت أسم (زوراء)، ظهر عددها الأول في بغداد، في 15 حزيران 1869، واستمرت بالصدور مرتين في الأسبوع باللغتين العربية والتركية، استطاعت خلالها أن تقدم خدمة جليلة للثقافة والمجتمع، فكانت مرآة للأدب في العراق في آخر عهود السيطرة العثمانية(15).

أسس مدحت باشا مدينتي الناصرية سنة 1870، والرمادي في سنة 1872، وعدد من المستشفيات ودور الحجر الصحي وبنائات جديدة للدوائر الحكومية ومزرعة نموذجية ومنتزه عام. وعمل على تنظيم الري وإصلاح نظام الضرائب وإنشاء البلديات وحماية الأمن الداخلي بتنظيم (عساكر الأمن) أو (الضبطية)، إلى جانب مصفاة للنفط في بعقوبة ومعمل لإصلاح السفن في البصرة. وعلى الرغم من اختلاف المؤرخين في أهمية عهد مدحت باشا وقيمة إنجازاته للعراق، إذ أن رغبته الشديدة في إدخال معالم الحضارة الغربية في بلد متأخر كالعراق، جعلته يسرع في هذا الميدان بينما كانت الأمور تتطلب الأناة والدرس. مع ذلك، فإن نتائج أعماله جعلت العراق ينتقل إلى مرحلة جديدة أقل جهلاً وتوحشاً مما كان عليه قبلها(16). ومن الممكن عد ولاية مدحت باشا نقطة تحول في حياة بغداد الاجتماعية والفكرية، فهو قد خلب الأذهان بإنجازاته الحضارية التي لم يعهد البغداديون لها مثيلاً من قبل وصارت محور أحاديثهم مدة طويلة(17).

كانت بغداد عند مجيء مدحت باشا إليها محاطة بسور قديم يرجع تاريخه إلى العصر العباسي، فحاول مدحت باشا هدم هذا السور وبناء حدائق ومنتزهات مكانه. والظاهر إنه لم ينجح في إنشاء تلك المنتزهات وصار موضع السور مجموعة من الخرائب، إلا إنه استطاع أن يبني بطابوق (بأجر) السور- وكان من النوع الجيد - عدداً من الأبنية التي ظلت قائمة ينتفع منها الناس حتى عهد متأخر ولا يزال بعضها قائم حتى الآن. لم يكلف مدحت باشا خزينة الحكومة كثيراً في بنائه تلك الأبنية، فإلى جانب الطابوق الذي استمده من سور بغداد، كان يجمع لها الأموال من تبرعات الأهالي، وكان من جملة من تبرعوا لهذا الغرض: الشيخ ناصر السعدون، وسليمان فائق بك، والأمير إقبال الدولة، ومحمد أفندي، وجميل زادة، والخواجة يوسف الكركوكلي، وهم من أعيان العراق آنذاك(18).

مع ذلك، أثارت بعض إصلاحات مدحت باشا المتزمتين من رجال، فهو في رأيهم "متفرنج"، وأن ما جاء به من تجديد خطر يهدد الدين والأخلاق. ومن أعمال مدحت باشا التي أثارت المتزمتين ضده، تحويله بستان "النجيبية" إلى حديقة عامة وأنشأ فيها جوقاً موسيقياً يعزف الألحان لروادها، وجعل أجره الدخول إليها خمسة قروش. إلا أن بعض رواد الحديقة بدأوا يشربون الخمر فيها، فأخذ خصوم مدحت باشا يقولون عليه بأنه هو الذي أباح شرب الخمر فيها(19).

استقال مدحت باشا من منصبه احتجاجاً على قرار أصدره الصدر الأعظم محمود نديم باشا بخصم مبلغ كبير من مصروفات ولاية بغداد وتحويله للعاصمة، وقبلت استقالته وغادر بغداد في 27 أيار 1872 (20).

كانت إصلاحات مدحت باشا وجهوده البداية لمزيد من التطورات البطينية في تطور المجتمع البغدادي، إذ شهد العراق خلال الثلث الأخير من القرن التاسع عشر والعقدين الأولين من القرن العشرين تطورات اقتصادية واجتماعية، رافقها تنامي حركة فكرية، تزامنت مع تنافس استعماري للهيمنة على موارده، وقدر لذلك كله أن يؤدي دوراً مؤثراً في مستقبل البلاد.

تناقص عدد سكان العراق على نحو متزايد، نتيجة المحن والكوارث التي مرت به. قدر عدد سكان العراق في العقد السابع من القرن التاسع عشر بما لا يزيد على مليون و280000 نسمة، معدل نموهم لا يتجاوز 3,1%، مما أوصل عدد السكان في أوائل القرن العشرين إلى مليونين وربع المليون. وتوزع السكان في منتصف القرن الماضي إلى نصف مليون من البدو (35%)، وأكثر من ذلك الرقم قليلاً من سكان الريف الذين يمتنون الرعي والزراعة (41%)، وأقل من ثلث مليون من سكان المدن. وحدث تغير واضح على ذلك الواقع، بفعل تطور التجارة الخارجية الذي كان نتيجة تفاعل بين الطلب الأوربي المتزايد على المواد الزراعية والمواد الخام، الذي اتسع بعد فتح قناة السويس في عام 1869، والمساحات الشاسعة من الأرض وتوافر دائم للأيدي العاملة الضروريين لإنتاج هذه السلع. ووفقاً لذلك، أخذ الاقتصاد العراقي يتحول بخطوات سريعة من اقتصاد طبيعي قائم على الإنتاج لسد الحاجة المحلية، إلى اقتصاد تسويقي قائم على الربح وإلى الإنتاج لغرض السوق العالمية. وبدخول العراق إلى النظام الاقتصادي الرأسمالي، وارتباطه باحتياجات السوق الدولية، ازداد الإقبال على المنتجات الزراعية والحيوانية، كما ازداد التبادل السلعي لتلك المنتجات زيادة واضحة، وبذلك اتسعت المساحات المزروعة بوتائر سريعة، مما أدى إلى انخفاض نسبة البدو إلى 25% بحلول عام 1890، وازدياد عدد السكان إلى مليونين وربع المليون عام 1905، منهم 17% من البدو وحوالي 59% من سكان الريف و24% من سكان المدن. وبسبب ما رافق عملية توزيع الأراضي في عهد مدحت باشا، انحصرت ملكية الأراضي الزراعية في الغالب بيد شيوخ القبائل وأفراد العوائل الغنية من سكان المدن، مما حولهم إلى قوة اجتماعية مؤثرة، وتعززت تلك القوة بفعل التخلف الذي كان سائداً آنذاك. ومع تطور الحركة التجارية - ازدادت قيمة الصادرات من 150000 باون سنوياً (1864-1870)، إلى حوالي ثلاثة ملايين باون عام 1913- وما رافقتها من مقتضيات جديدة، فظهرت فئة متوسطة (بورجوازية) فرضت نفسها على المجتمع، وقدر لها أن تؤدي دوراً كبيراً في مستقبل العراق (21).

انعكست هذه التطورات على حقل التعليم، فالى قبيل الحرب العالمية الأولى، لم يزد عدد المدارس الابتدائية في أنحاء العراق على (160) مدرسة ابتدائية منها (13) مدرسة للبنات، واثنيتي عشرة مدرسة إعدادية، وافتتحت مدرسة خاصة بالمعلمين ومدرسة تطبيقية تابعة لها، وتأسست مدرسة للحقوق في عام 1908. وعلى الرغم من هذا التطور المتواضع في حقل التعليم، شهد المجتمع ميلاد الفئة المثقفة الحديثة (الأنتلجسيا) التي أدت دوراً مهماً على المستويين الفكري والسياسي. ورافق بداياتها الأولى وعي واضح بواقع البلاد، يرافقه طموح إلى التغيير نحو الأفضل. ومع أن حركة اليقظة الفكرية في العراق لم تكن بالمدى الذي كانت عليه في بلاد الشام، لأنها أقرب إلى الغرب وأكثر احتكاكاً به وأوسع تأثيراً بأفكاره، إلا أن الموجات الفكرية المعاصرة صارت تجد لها أصداءً في العراق بما كان يرده من نتاجات أدبية وعلمية مطبوعة، مما أتاح للقراء الذين أخذ عددهم يتزايد، فرصة الإطلاع على آراء المفكرين العرب من مصر والشام الذين تناولوا قضايا عصرهم كالحقوق القومية والإصلاح الاجتماعي. وهكذا ولد تحرك فكري وسياسي جديد في العقود الأخيرة من الحكم العثماني يمكن ملاحظته في حركة التجديد الإسلامية ودواوين عدد من الشعراء العراقيين وعلى صفحات جريدة الزوراء التي كان لها دور بارز في عرض واقع العراق أمام العراقيين(22).

استبشر العراقيون عموماً والبغداديون على نحو خاص بالانقلاب العثماني في 23 تموز 1908، الذي قامت به جمعية (الاتحاد والترقي)، ورفع شعارات الحرية والإخاء والمساواة، إلا أن إتباع سياسة التتريك أدى إلى ابتعاد العراقيين عنهم، فأقدموا على تأسيس نوادٍ ثقافية ظاهرها حماية الدستور وواقعها العمل لإقامة حكم لا مركزي للدولة، إلى جانب أحزاب وجمعيات وفروع للأحزاب والجمعيات العربية التي كان تأسيسها ونشاطها أبرز سمات التحرك السياسي في المشرق العربي. و تميزت هذه المرحلة بتنامي إصدار الصحف التي عبرت عن واقع حال المثقف العراقي عموماً والبغدادي بشكل خاص، إذ ظهرت بين 1908 و1914 سبعون صحيفة في العراق، غطت الجوانب السياسية والأدبية، وكانت أكثر الصحف معارضة لسياسة الاتحاديين مما عرضها للملاحقة وكتابتها للاعتقال(23).

أصبحت المدن بحاجة إلى خدمات عامة فرضت ظهور دوائر مختصة بذلك، عرفت باسم (بلدية)، التي تحولت إلى أسم شائع ومتداول على نطاق واسع حتى اليوم. ففي مطلع عام 1878، تم تأسيس بلدية الأعظمية، ثم جرى تشكيل دائرة بلدية أخرى في جانب الكرخ في نيسان 1878، وذلك "بناء على جسامه بغداد"، كما ورد نصاً في "الزوراء". وفي عام 1893، استحدثت دائرة بلدية ثالثة في بغداد. ومارس أهل المدن أول أشكال الانتخاب من خلال اختيار رئيس وأعضاء بلدية الكرخ الذي بوشر به في نيسان من عام 1878(24).

أشرف تأسيس البلديات واقع التغيير الذي طرأ على كبريات المدن العراقية التي بدأت تخطو خطواتها الأولى باتجاه التحديث. ففي مطلع تموز 1879، "أوقدت المصابيح في بعض المحلات من دائرة البلدية الأولى في بغداد". وقبل أن ينتهي القرن التاسع عشر بسنوات نصبت "دائرة البلدية" بأمر من الوالي حسن باشا "ماكنتي ماء" لتنظيم الإسالة في بلديتي بغداد الأولى والثانية. وبعد مدة قصيرة، "مددت أنابيب متصلة الماء من المصفاة إلى محلات عديدة". وفي أوائل كانون الأول من سنة 1911، تم وضع التلفون بين بغداد والكاظمية، مما دفع الأب أنستاس ماري الكرمللي أن يبحث له عن مصطلح يناسب الجهاز السحري الجديد في العربية، فاختر له المسرة (25).

تغير المجتمع المدني البغدادي جذرياً في المرحلة الجديدة، فتنوع تركيبه، وتعقد إلى حد كبير. فتطور وزن وتأثير التجار الكمي على أثر ظهور مئات المحال التجارية والدكاكين الجديدة، وظهرت في صفوف التجار فئة جديدة لم تكن معروفة من قبل، تحولت إلى حلقة وصل بين الأسواق المحلية وأسواق العالم الرأسمالي، وتعرف عادة بالكومبرادور (وهم الوسطاء بين التجار المحليين والأجانب). هذا هؤلاء حذو الأجانب، فأسسوا بدورهم عدداً من شركات التصدير أولاً، ومن ثم شركات للاستيراد بعد ذلك. أدى ذلك إلى اختفاء العشرات في محلات الإنتاج الحرفي التي لم تستطع منافسة البضائع الأجنبية الأقل سعراً والأجود إنتاجاً، فانتقل معظم الحرفيين إلى صفوف الطبقة العاملة الوليدة التي كانت تمثل بدورها حال جديدة في عراق ما بعد منتصف القرن التاسع عشر. ففي عام 1882، تأسست في بغداد ماكنة لصنع الثلج، وقبل الحرب العالمية الأولى بمدة قصيرة، تم تأسيس شركة صغيرة للنسيج في بغداد استوردت لإعمالها أنواعاً يدوية حديثة من الخارج (26).

ووفقاً لذلك، فإن هذه التطورات البنوية في المجتمع العراقي، كما يرى الدكتور كمال مظهر أحمد، تعني "أننا أصبحنا في النصف الثاني من القرن التاسع عشر أمام مجتمع جديد في العراق، والمجتمع الجديد مع الاقتصاد الجديد يفرضان في كل زمان ومكان، وفق قاعدة ثابتة، أفكاراً وآراء ومواقف جديدة تختلف جذرياً عما هو سائد وقديم، وتتخطاهما لتفرض نفسها مع قيمها على الساحة، وهذا بحد ذاته يعد تاريخاً جديداً في وقائعه وحوادثه وظواهره". وكانت بغداد محوراً لهذه التطورات التي انتقلت منها إلى المدن العراقية الأخرى. أن تطور التجارة وتوسعها، ودخول الآلة الحديثة في عملية الإنتاج لأول مرة، والصراعات المتفاقمة التي نجمت عن مشكلة الأرض، وتطورات أخرى متداخلة، تطلبت مثقفين غير تقليديين يفهمون القانون، ويعرفون اللغات، ويجيدون استخدام الآلة الحديثة والأشراف عليها (27).

قدمت المدارس الحديثة، الرسمية منها والتبشيرية ومن ثم الأهلية بعد ذلك، أجيالاً جديدة تحمل أفكاراً متجددة، وتعمل بأسلوب يختلف كلياً عن أسلوب أسلافهم.

فتأسست مدرسة الحقوق في عام 1908، بناء على اقتراح ناظم باشا، لتتحول إلى نواة للتعليم العالي في العراق. وصل عدد طلاب هذه المدرسة في العام 1910 حوالي 118 طالب. وعندما حاول جمال باشا السفاح، الذي تولى ولاية العراق عام 1911 إغلاقها، جاء رد فعل الطلاب ووجهاء بغداد على نية جمال باشا قوياً، فألف الطلاب "جمعية حقوق بغداد" للدفاع عن مستقبل مدرستهم، ووجهوا مع الوجهاء بقرقيات احتجاج إلى اسطنبول ليفرضوا إرادتهم بالنهاية بالصورة التي أرادوها. وهكذا أصبح للمحامين دوراً مرموقاً في المجتمع البغدادي والعراقي، وازداد دور الفئة المثقفة في العراق كماً ونوعاً، ليصبح دورهم فاعلاً في مجمل التطورات التي حدثت في العراق في النصف الثاني من القرن التاسع عشر. ويقدر لونكريك عدد المتعلمين في المدن العراقية في نهاية القرن التاسع عشر وبداية القرن العشرين بما يتراوح بين 5% - 10% من مجموع سكانها، بعد أن كانوا يؤلفون في أواسط ذلك القرن 5,0% منهم(28).

وتشكل ثورة الاتحاديين إضافة جديدة على المجتمع العراقي على نحو واضح، وكانت بغداد مركزاً لهذه المؤثرات، التي انتشرت منها للمدن العراقية الأخرى. فصدر في العراق سبعين جريدة، مع عدد من المجالات كان غالبيتها غير رسمي باستثناء الجرائد الثلاثة: "الزوراء" و"الموصل" و"البصرة". وبدأ دور العمال كماً ونوعاً، يتزايد مع زيادة عددهم والحاجة إلى الأيدي العاملة، فشهدت بغداد إضرابات عمالية، كالإضراب الذي قام به عمال الدباغة في الأعظمية ببغداد في عام 1912، وأدى إلى الاستجابة لمطالبهم ورفع أجورهم. وتكرر الإضراب بعد سنة، إذ نشرت مجلة "لغة العرب" في كانون الثاني من عام 1914 الخبر الآتي: "اعتصاب دباغي الأعظمية : اعتصب دباغو الأعظمية منذ أوائل المحرم (تشرين الثاني 1913)، وطلبوا زيادة أجورهم بنسبة ربع ما كانوا يتعاطون، وتركوا العمل إلى أن أضطر أصحاب المعامل إلى تحقيق رغبتهم، فعادوا إلى أشغالهم. وكان زعيمهم في هذه المرة أحد خريجي المدرسة الابتدائية سابقاً"(29).

ويرى الأستاذ الدكتور كمال مظهر أحمد في ذلك الإضراب مؤشر واضحاً على أن دباغي الأعظمية كانوا يؤلفون في تلك الحقبة وزناً عددياً ونوعياً ملموساً في المنطقة، وأن قائد الإضراب الثاني "أحد خريجي المدارس الابتدائية سابقاً" كان عبد الهادي الأعظمي الذي استمر على مواقفه من الفئات الاجتماعية الفقيرة لمحلته، إذ فتح على حسابه الخاص من أجلهم دورة مسائية لمكافحة الأمية في الأعظمية سنة 1924(30).

ويؤشر المؤرخ العراقي نفسه، وهو متخصص بارز في تاريخ العراق المعاصر ان هذه المرحلة التي شملت اكثر من نصف قرن تمثل تغيرا نوعيا واضحا في جميع الميادين، وأن إفرزات ذلك التغيير نقلته إلى مرحلة جديدة تختلف في معظم

ظواهرها وخصائصها عن المراحل التي سبقتها، فيما تشبهه في العديد من معطياتها، مع الفارق بحكم عوامل روحية ومادية، ما شهدته العديد من أقطار أوروبا الغربية والوسطى في عصر النهضة. من هنا يمكن أن نوّش العقدين الأولين من بداية النصف الثاني من القرن التاسع عشر بداية لتاريخ العراق الحديث، والحرب العالمية الأولى بداية للتاريخ المعاصر(31).

ومع اتفاقنا مع رأي أستاذنا الدكتور كمال مظهر في تأكيده على أهمية هذه المرحلة التاريخية بالنسبة للعراق عموماً، نؤكد أن بغداد كانت عاملاً فاعلاً ومركزاً لنقل التطور والتحديث في المجتمع العراقي إلى المدن العراقية الأخرى، وعلى نحو خاص الحاضرتين الأخريين: البصرة والموصل، إذ تركزت غالبية الإصلاحات في المجتمع العراقي على بغداد، ودخلت غالبية المبتكرات الجديدة الوافدة من الغرب، كالسيارات والكهرباء ومعامل الثلج والطابوق وغيرها إلى بغداد وانتشرت منها إلى المدن العراقية. إلى جانب ذلك، فإن أكثر المُصلحين والمتقنين الذين أثروا الحياة العراقية في هذه المرحلة كانوا في بغداد. وتركزت غالبية المؤسسات التعليمية الجديدة والصحف في بغداد، ومنها انتقلت إلى بقية المدن العراقية.

يتضح أن الحقبة الممتدة بين 1869 و1914، تشكل "حقبة انتقالية Transitional Period، في طريقة حياة وتفكير قرووسطوية إلى العهد الحديث". ويوصف العراق جزءاً من أقاليم الدولة العثمانية، ثار بحركات الإصلاح التي طالت غالبية أقاليم هذه الدولة. وكانت هذه الإصلاحات، في بعض جوانبها ن محاولة من الحكومة المركزية لمحاكاة المؤثرات الغربية في مجالات الحكومة والحرب والحياة الاقتصادية والتعليم. وكان عهد مدحت باشا محفزاً لمزيد من الإصلاحات في مختلف المجالات، التي استمر بعضها بعد رحيله(32).

وكانت المجالات الفكرية الثلاثة التي طالها التحديث هي التعليم والصحافة والأدب الحديث، و أثرت هذه المؤثرات على الجوانب الأخرى السياسية والاقتصادية والاجتماعية. أدت هذه الحقبة الانتقالية إلى إخراج التعليم والمجتمع تدريجياً من "الصبغة الدينية"، التي كانت مهيمنة على المجتمع البغدادي قبل النصف الثاني من القرن التاسع عشر. فأسهمت مدارس الحكومة ومدارس الإرساليات المسيحية والمدارس اليهودية في توفير معارف جديدة تبتعد عن الأنساق التقليدية الدينية التي كانت سائدة حتى هذه الحقبة. و ركزت هذه المدارس على الإنسانيات واللغات والأدب والتاريخ. إلا أن التعليم والتحديث تركز عموماً على المناطق الحضرية، التي كانت تشكل خمس السكان. وأدت هذه التحولات إلى زيادة المتعلمين في هذه المناطق من 1% في عام 1869 إلى 10% في عام 1917(33).

أثمرت هذه المرحلة الانتقالية في تحديث المجتمع البغدادي. فعشية الحرب العالمية الأولى، كان غالبية ضباط الجيش والموظفين المدنيين في العراق هم من العراقيين، ولم يكن ذلك مألوفاً في الحقبة السابقة. ويمثل الأدب في العراق مرآة معبرة عكست طبيعة المرحلة الجديدة. فحتى نهاية النصف الثاني من القرن التاسع عشر، كان الأدب العراقي يعكس البنية الفكرية والاجتماعية القروسطوية، إلا أن النصف الثاني من هذا القرن عكس تأثير الأفكار الجديدة والفكر الليبرالي الغربي. وعبر هذا الأدب بإشكاله الشعرية الواقعية. وكانت بغداد أيضاً هي المركز الرئيس الذي احتضن هذه التحولات الجديدة في مجال الأدب. وتنعكس هذه التحولات في قصائد وكتابات الشعارين العراقيين جميل صدقي الزهاوي (1863-1936) ومعروف الرصافي (1875-1945). انتقد كلا الكاتبين المشكلات الاجتماعية والسياسية العثمانية عموماً والعراقية والبغدادية على نحو خاص. فلم يقتنع الزهاوي بالتعليم الديني، فاتجه إلى المعارف الحديثة التي حصل عليها من الإصدارات المحلية والأجنبية. فقرأ مجلة المقطف القاهرية الشهرية، وكتابات المبشر والطبيب الأمريكي كورنيليوس فان ديك Cornelius van Dyck، الذي أقام في بيروت منذ سنة 1840 لمدة خمس وخمسين سنة في الإرسالية الأمريكية المسيحية، وألف عدة كتب بالعربية حول الفلسفة وعلم الحياة والفلك. وقرأ كتابات شبلي شميل، وهو من أوائل الكتاب العرب الذين كتبوا عن الدارونية، وألف عدة كتب ومقالات في علم الحياة والفلسفة خلال العقود الثلاثة الأخيرة من القرن التاسع عشر (34).

نشر الزهاوي آراءه الفلسفية والأدبية في الصحف والمجلات البغدادية والمصرية والسورية. وفي عام 1884، أصبح عضواً في هيئة التعليم في ولاية بغداد. وبعد ثلاث سنوات أصبح مديراً لدار نشر ولاية بغداد ومحرراً في القسم العربي لجريدة الزوراء. وتولى عدة وظائف قضائية وفكرية وأدبية. وكان لأفكاره تأثير على النخب المثقفة في بغداد بشكل خاص والولايات العراقية الأخرى عموماً (35).

أما الرصافي فقد درس في الكُتاب ثم في المدارس الحديثة، وانتمى إلى مدرسة محمود شكري الألوسي لدراسة الأدب العربي. كتب الرصافي العديد من القصائد التي تنتقد العادات البالية للمجتمع العراقي. ويشبه الرصافي الزهاوي في دعواته للأخذ من حضارة الغرب الذي اعتقد أنه سبق الشرق. واعتقد أن الخطوات الأكثر أهمية نحو التطور هي التعليم، لاسيما في العلوم وتحسين وضع المرأة. ووفقاً لذلك، دعا كلا الشعارين إلى إصلاح الأوضاع الاجتماعية، فكانت قصائدهما انعكاس لواقع المجتمع البغدادي والعراقي (36).

اندلعت الحرب العالمية الأولى في عام 1914، وكان المجتمع البغدادي قد حقق تحولات مهمة أدت إلى قلب تدريجي للتوازن في العلاقات الاجتماعية أبرز مظاهره صعود فئات اجتماعية جديدة. إلا أن هذه التحولات لم تستطع قلب موازين القوى في

المجتمع البغدادي، لأن القوى المحافظة استطاعت استقطاب العديد من أفراد الفئة المثقفة وضمهم تحت جناحها، مما كان يعني فعلياً إضعاف أصوات الآخرين، وانحراف المثقفين عن أداء رسالتهم أو على الأقل تضاول طموحاتهم الفكرية، الذين فضلوا هذا الحل على خيار التهميش (37).

مع ذلك، وكما أكد الأستاذ الدكتور كمال مظهر أحمد، شهد العراق خلال النصف الثاني في القرن التاسع عشر تحولات بنوية أثرت في المجتمع البغدادي ونقلته إلى مرحلة تاريخية أكثر تقدماً، إذ أسهمت هذه التحولات الاقتصادية والاجتماعية في إحداث نقلات نوعية في بنية المجتمع البغدادي، وظهر فئات اجتماعية جديدة، مثل البرجوازية وفئة العمال، الذين تنامي دورهم في المرحلة اللاحقة، إلى جانب تطور المجتمع العراقي بنمو الصحافة والتعليم الحديث. وفي كل ذلك، كان للعوامل الخارجية والمؤثرات الغربية دورٌ واضح في هذا التحول.

الهوامش والتعليقات:

1. كمال مظهر أحمد، "رأي للمناقشة الإطار الزمني لتاريخ العراق الحديث والمعاصر"، مجلة الحكمة، بيت الحكمة - بغداد، العدد 5، تشرين الثاني (نوفمبر) كانون الأول (ديسمبر)، 1998، ص ص 14-50.
2. ظل العراق حتى عام 1869 وحدة إدارية هي باشوية بغداد، التي أصبحت فيما بعد ولاية بغداد، وانبثقت منها في عام 1879 ولاية الموصل، وفي عام 1884 ولاية البصرة. للتفاصيل انظر: جميل موسى النجار، الإدارة العثمانية في ولاية بغداد من عهد الوالي مدحت باشا إلى نهاية الحكم العثماني 1869-1917، ط2، بغداد، دار الشؤون الثقافية العامة، 2001، ص ص 59-60 ؛ ياسين شهاب شكري، ولاية بغداد 1869 - 1909 دراسة في أوضاعها الإدارية والاقتصادية، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية الآداب جامعة الموصل، 1994، ص 15؛ محمد جبار إبراهيم، البنية الاجتماعية والاقتصادية وأثرها في الفكر السياسي العراقي الحديث (1869-1914)، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية الآداب، جامعة بغداد، 2006، ص 7.
3. كمال مظهر أحمد، المصدر السابق، ص ص 17 - 21.
4. Geoffrey Lewis، Turkey، London، 1963، p.38.
5. سيار كوكب الجميل، تكوين العرب الحديث، الموصل، جامعة الموصل، 1990، ص 241.
5. علي الوردي، لمحات أجماعية من تاريخ العراق الحديث، لمجلد، الجزء 2، بيروت، 2005، ص ص 250-251.
6. المصدر نفسه، ص 249.
7. يوسف كمال بك ختائه الدموجي، مدحت باشا حياته - مذكراته - محاكمته، بيروت، الدار العربية للموسوعات، 2002، ص ص 223-231.
8. للتفاصيل انظر: محمد جبار إبراهيم، المصدر السابق، ص ص 16 - 59.
9. علي الوردي، المصدر السابق، ص ص 253-255.

10. The impact of Modernizathion on 'Abdul Wahhab Abbas Al-Qaysi Iraqi Society during the Ottoman era :A study of intellectual development in Iraq pp. 42- 44.، 1958، univ. of Michigan، ph.D Dissertation،1869-1917
11. كمال مظهر أحمد، المصدر السابق، ص 25-26.
12. Abdul Wahhab Abbas Al-Qaysi، op. cit. pp.51-92.
13. كمال مظهر أحمد، المصدر السابق، ص ص 23-24.
14. المصدر نفسه، ص 24.
15. Abdul Wahhab Abbas Al-Qaysi، op. cit. pp 45- 50.
16. صالح العابد، العراق عبر العصور، كتاب غير منشور، ص 61؛ علي الوردي، المصدر السابق ص 264-266.
17. علي الوردي، المصدر السابق، ص 276.
18. المصدر نفسه.
19. المصدر نفسه، ص 277.
20. يوسف كمال بك ختاته وصديق الديمولوجي، المصدر السابق، ص ص 252-254؛ علي الوردي، المصدر السابق، ص 277.
21. للتفاصيل أنظر: محمد جبار إبراهيم، المصدر السابق، ص ص 16-59.
22. Abdul Wahhab Abbas Al-Qaysi، op.cit.pp.52-90.
23. للتفاصيل أنظر: Ibid، pp.92-106.
24. كمال مظهر أحمد، المصدر السابق، ص 27.
25. المصدر نفسه.
26. المصدر نفسه، ص ص 27-30.
27. المصدر نفسه، ص 31.
28. المصدر نفسه، ص ص 31-35.
29. المصدر نفسه، ص ص 37-38.
30. المصدر نفسه، ص ص 38-39.
31. المصدر نفسه، ص 39.
32. Abdul Wahhab Abbas Al-Qaysi، op. cit.، pp.208-209.
33. Ibid.، pp.209-210.
34. Ibid.، pp. 147-150.
- مير بصري، إعلام اليقظة الفكرية في العراق الحديث، ج1، بغداد، وزارة الإعلام، ص ص 31-47.
35. Abdul Wahhab Abbas Al-Qaysi، op.cit.، pp.149-150.
36. Ibid؛ 205-204 pp. مير بصري، المصدر السابق، ص ص 58-74.
37. محمد جبار إبراهيم، المصدر السابق، ص 157.

SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİNDE GÜÇ MERKEZLERİNİN ORTA DOĞU'YA YÖNELİK KAOTİK SİYASETİNE SOMUT BİR ÖRNEK: 1957 SURİYE KRİZİ VE TÜRKİYE'NİN ORTA DOĞU POLİTİKASINA ETKİLERİ*

A Concrete Example Of The Chaotic Policies Of Power Centers Towards The Middle East During Cold War: Syrian Crisis Of 1957 And Turkish Impact On Middle Eastern Policies

Osman KÖKSAL**

ÖZET

Büyük Harbin ardından Osmanlı Devleti'nin tasfiyesiyle Batılı devletlerce müstemleke durumuna sokulan Arap Yarımadası, İkinci Dünya Savaşı sonrasında şekillenen dünya konjunktüründe yeni gelişmelerin odağı oldu. Yarımada, iki küresel güç arasında başlayan hakimiyet yarışının önemli mücadele alanlarından biri olarak öne çıktı ve her iki güç bölgeye kolay yerleşebilmek, en azından yeni üstler oluşturabilmek adına Arap toplumlarının kendi iç meselelerine sürekli müdahale ile gelişmeleri kendi çıkarlarına manipüle ettiler. Söz konusu yoğun küresel baskı, Orta Doğu'yu bir siyasi kriz alanına dönüştürdü ve her kriz, "komşunun evine düşen ateş" olarak Türk Dış Politikasına yansdı.

1957 Suriye krizi, bunun tipik somut örneklerinden biridir. Gerek Suriye'nin, gerekse arkasındaki küresel hamî Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye iki sınırdaş komşu olması nedeniyle Türk Dış Politikasında derin izler bırakmıştır.

Anahtar Kelimeler: Suriye Krizi, Orta Doğu, Soğuk Savaş Dönemi

SUMMARY

The Arabian peninsula, which was reduced to the status of a colony following the dissolution of the Ottoman Empire After World War I, became the center of new developments shaped by post-war conjuncture of World War II. The peninsula emerged as one of the important fields of struggle for world sovereignty between two world powers, each of which, in order to settle in the region or at least to create new bases there, constantly intervened in the internal affairs of the Arab nation and tried to manipulate the developments according to their own benefit. This global press, in the end, changed the Middle East into an area of political crisis and each

*Bu çalışma, 4-5 Nisan 2007 tarihinde İstanbul'da düzenlenen On Birinci Askerî Tarih Sempozyumu'na sunulan bildiri verilerinden geliştirilerek hazırlanmıştır.

**Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Ü. Fen Edebiyat Fak. Tarih Böl. Öğr. Üyesi

crisis was reflected in the Turkish foreign policy, “as if a gift of fire from the neighbor.”

The Syrian crisis of 1957 is one of concrete examples of such crises. This crisis had a deep impact both on Syrian and Turkish foreign policies, since the latter, sharing common boundaries with Russia, was under the protection of world power Soviet Russia.

Key words: Syrian Crisis, Middle East, Cold War Era

Giriş

İkinci Dünya Savaşına katılan pek çok devletin savaş sürecinde uğradıkları yenilgi ve ya tahribat yüzünden güç olmaktan çıkmasıyla meydana gelen politik boşluklar, Birleşik Amerika ile Sovyet Rusya'nın iki büyük kuvvet olarak yükselişini sağlamış, savaş sonunda milletlerarası kuvvet dengesi ve yeni dünya siyaseti bu iki mihver etrafında şekillenmişti. Bu iki büyük güçten özellikle Komünizmin evrensel tatbikçisi hüviyetiyle ortaya çıkmış bulunan Sovyet Rusya'nın, rakibinin kendi kıtasına çekilme konusundaki kararsız tutumundan yararlanarak, savaştan hemen sonra faaliyetlerini üç istikamette yoğunlaştırdığı görüldü. Bunlardan ilki Avrupa, ikincisi Orta Doğu ve üçüncüsü de Uzak Doğu veya Asya olmuştur.

Böylece Orta Doğu, savaşın hemen ardından şekillenen ve iki kutuplu dünya arasında başlayacak “Soğuk Savaş Dönemi”¹ olarak adlandırılan kıyasıya mücadele ve hakimiyet yarışının en kilit noktalarından biri olarak öne çıktı. Gerek iki dünya savaşı arasında, gerek İkinci Dünya Savaşı sürecinde Batı'dan dürüstçe muamele görmeyen Arap yönetimlerinde, özellikle 1948 yılında İsrail'in kuruluşu ve buna karşı başlattıkları ilk Arap-İsrail Savaşını kaybettikten sonra Doğu blokuna yönelişler başladı. Buna karşılık bölgenin dünya hakimiyet stratejisindeki önemini² ve Rusya'nın buraya ilgisini vaktinde kavrayan Birleşik Amerika, yarımada alanın eski hakimleri İngiltere ve Fransa'nın yerini almakta gecikmedi. İşin ilginç yanı, her iki güç de bölgeye kolay yerleşebilmek adına zaman zaman aynı taktiği kullanarak Arap toplulukları ve yönetimlerini yüz üstü bırakan, hatta sırtından vuran manipilyasyon ve entrikaya dayalı siyaset yürütmekten

¹ Soğuk Savaş Döneminin Orta Doğu'da 1945-1968 arası devredeki askeri boyutları için bkz., J. C. Hurewitz, *Orta Doğu Siyaseti: Askeri Boyutlar* [özgün adı: *Middle East Politics: The Military Dimension*, London 1969], çev. Nusret Özselçuk, Ankara 1989, s. 67-100

² Coğrafya ve jeopolitik uzmanlarının “Dünya Adası” veya “Eski Dünya” olarak isimlendirdikleri Asya-Avrupa-Afrika'nın bileşkesinde bulunan Arap Yarımadası'nın stratejik önemine ilişkin bkz., Muzaffer Erendil, *Çağdaş Orta Doğu Olayları*, Ankara 1992, s. 30-33

çekinmiyordu.³ Arap yönetimleri içersindeki iktidar kavgalarını körüklemek, muhtelif darbeleri ve yeni oluşumları desteklemek suretiyle gerek bölgedeki iktidarlarla halk arasında, gerekse Arap devletlerinin birbirine karşı ilişkilerinde güveni sarsmak veya yok etmek, yarımadayı dirençsiz ve tâkatsız bırakmak, kolay konuşlanabilmek için küresel güçlerin her yerde başvurdukları bildik yöntemlerdi.

Bu yüzden, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem Arap Orta Doğusu bakımından, gerek bölge devletlerinin kendi iç oluşumları ve birbirleriyle ilişkilerinde yaşadıkları karşılıklı gel-gitler, gerekse söz konusu coğrafyaya hakim küresel güç dengelerindeki el değişimi nedeniyle iç ve dış gelişmelerin yumakladığı hızlı ve karmaşık bir tarihi süreci ifade etmektedir. Gelişmelerin içe dönük yüzü daha çok yarımada'daki eski vesayet rejimlerinin temsilcileri Batılı devletlere duyulan tepkiyle yoğrulmuş Arap milliyetçiliği⁴ ile buradan beslenen yeni Arap yönetimlerinin ortaya çıkışıdır. Dışa dönük tarafı ise hem bölgeden tadrîcen çekilen yarımada'nın eski vasileri İngiltere ve Fransa yerine ABD'nin yerleşmesi, hem de global güç dengesinin diğer kutbu Sovyet Rusya'nın yarımada'da kendisine üs ve uydu yönetimler oluşturma çabaları gibi çift eksenli bir görüntü sergiler.

Orta Doğudaki iki kutuplu, çok merkezli çekişmelerin yarattığı gerginlik bölgenin siyasi tansiyonunu sürekli yüksek tutmuş; küresel güçlerin beslediği kaotik ortam, yarımada'nın muhtelif yerlerinde periyodik krizlere yol açmıştır. Ortaya çıkan her kriz, yarımada'daki bloklar arası rekabet ve nüfuz kurma çabaları nedeniyle küresel bir kavgaya dönüşmekte, bu durum hem bölge ülkelerini, hem de bölgeye en yakın komşu olarak Türkiye'yi derinden etkilemektedir. Makalede bunun tipik bir örneği olarak 1857 Suriye bunalımı ile söz konusu bunalımın Türkiye'nin Orta Doğu politikalarına etkileri değerlendirilecektir.

³ Örneğin Amerika, İsrail Devleti'ni bağımsızlığını ilan ettiği gün olan 14 Mayıs'ta tanıdığı halde, Sovyet Rusya sadece iki gün sonra tanımıştı. Arap-İsrail Savaşı patlak verdiğinde Amerika ve İngiltere, Filistin kıyılarını ablukaya alarak Filistin'e silah sevkiyatına engel olurken, Sovyetler bununla kalmayıp Çekoslovakya üzerinden kurduğu bir hava köprüsü vasıtasıyla Yahudiler'e hafif toplar ve otomatik silahlardan oluşan askeri malzeme sevketmekten kaçınmamıştı.

⁴ Arap Milliyetçiliğinin güçlenişine ilişkin bkz., Adid Davişa, *Arap Milliyetçiliği* (çev. Lütfi Yalçın), İstanbul 2004

Krizin Oluşumu

1950'lerden itibaren Arap Yarımadası'nda her yıla bir iki siyasi bunalım sığmaktadır.⁵ 1956 yılını Nasır'ın Süveyş Kanalı'nı millileştirmesiyle patlak veren "Süveyş buhranı"yla⁶ kapatan Orta Doğu, 1957 yılına bu kez yarımadanın kuzey batı ucunda, Suriye'de ortaya çıkan krizle gözlerini açtı. Suriye'de problemin kaynağı, Batının bölgesel menfaatlerine aykırı sol eğilimli bir yönetimin ülkeye tedericen hakim oluşuydu. Solcu grupların burada kuvvet kazanması Baas Partisi'nin ülke içindeki etkinliğiyle başlamıştır. Albay Edip Çiçekli'nin 25 Şubat 1954'de askerî bir darbe ile iktidardan düşürülmesi, partiyi ülkenin siyasi hayatında birinci plana yükseltti. Parti, 1955 yılından başlayarak Şam'lı bir Kürt olan Halit Bektaş'ın Sovyet destekli Suriye Komünist Partisi başta olmak üzere ülkedeki sol partilerle yakın irtibat halindeydi.⁷ Şubat 1855'te kurulan Bağdat Paktı'na tavır alıp Sovyet Rusya ile yakınlaşan Nasır yönetimiyle de ilişkiye giren Baas'ı, 1956 yılında yaşanan Süveyş buhranı Mısır'a daha fazla kenetledi.

Öte yandan Suriye'nin doğu komşusu Ürdün'de 1957 yılı ilk yarısında yaşanan iç gelişmeler, buradaki sol iktidarı daha da güçlendirdi. Şubat 1957'de Kral Hüseyin ile Başbakan Nablusî arasında anlaşmazlık çıktı. Kral, hükümetin ülkedeki yıkıcı politikaya son vermesini istiyordu. Bu olmayınca Nisan ayı başında hükümetin istifasını istedi. Zerka'daki silahlı kuvvetler karargahında krala bağlı güçlerle sol eğilimli kuvvetler arasında çıkan çatışma sonunda kralı devirmek istediği anlaşılan genel kurmay başkanı Ebu Ali Nuvar ve bir kısım subaylar Suriye'ye sığındı. Yerine bu göreve atanan General Hayarî de resmî görevle gittiği Suriye'de istifa ettiğini açıklayıp Ali Nuvar'a katıldı.⁸ Ürdün'lü generaller yaptıkları açıklamalarla Kral Hüseyin'e karşı olduklarını, Suriye ve Mısır ile iş birliği istediklerini açıkça belirtiyorlardı. Ağustos ayı içerisinde bu defa Suriye silahlı kuvvetlerinde bir dizi temizlik yapıldı. Genel kurmay başkanı General Nizamettin emekliye sevk edilerek yerine "komünist eğilimli" Albay Afif Bizrî getirildi.⁹ Birbiri ardına yaşanan yeni gelişmeler, Suriye'deki Batı aleyhtarlığı ve Sovyet

⁵ Bölgedeki İkinci Dünya Savaşı sonrası siyasi çalkantılar için bkz., Mehmet Gönübol-Haluk Ülman, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965)*, Ankara 1969, s. 285-316; Ömer Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na Karşı Politikası (1945-1970)*, Ankara 1972, s. 45-90; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, Ankara 1980, s. 583-516

⁶ Süveyş bunalımı için bkz., Gönübol-Ülman, s. 297-306; Kürkçüoğlu, s. 81-90

⁷ Ömer Faruk Abdullah, *Suriye Dosyası* (Çev. Hamit Algar) İstanbul 1985, s. 56

⁸ *Keesing's Contemproring Archives, 1957-1958*, s.15722'den naklen Kürkçüoğlu, s. 104; Gönübol-Ülman, s. 311

⁹ *Akşam*, 16 Ağustos 1957; ayrıca Kürkçüoğlu, s.103; Armaoğlu, s. 107

yandaşlığını güçlendirici nitelikteydi. Zaten bölgeye yönelik Sovyet yardımları, Süveyş bunalımını iyi kullanan Sovyetlerce bir yıldan beri sürdürülmekteydi.¹⁰

Batılı Devletlerin Krize Tepkisi

Suriye'deki politik kayma, Batılı devletler, özellikle batı adına bölgede hakimiyet kurmaya çalışan ABD tarafından adım adım ve endişeyle izlenmekteydi. Suriye, bölgede gerek Bağdat Paktı'nı,¹¹ gerek Başkan Eisenhower tarafından 5 Ocak 1957'de kongreye sunulan ve daha sonra "Eisenhower doktrini" olarak tarihe geçecek prensipleri kabul etmeyen birkaç Orta Doğu devletinden biriydi. Dahası Irak Petrol Kumpanyasınca işletilen Irak petrolünü Ak Deniz'e nakleden boru hattı Suriye'den geçmekteydi. Söz konusu hat Süveyş bunalımı sırasında Suriye birliklerince tahrip edilince Batı Avrupa'da sıkıntılı günler yaşanmıştı.

Ağustos ayı içerisinde meydana gelen yeni olaylar krizi tetikledi. Bir aydır Moskova'da bulunan kabinenin kuvvetli adamı ve Komünist sempatanlığıyla tanınan Savunma Bakanı Halit el-Azm, 6 Ağustos'ta SSCB ile bir Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşması imzaladı.¹² Hemen arkasından 13 Ağustos'da Şam'daki Amerikan kara ateşesi ile iki diplomatı, Suriye'deki mevcut rejimi devirmeye çalıştıkları iddiasıyla sınır dışı edildi.¹³

¹⁰ Örneğin, Sovyetlerin yeni şefi Kruşçev'in "barış içinde bir arada yaşama" ilkesi çerçevesinde Orta Doğu'ya yönelik başlattığı Sovyet yardımı büyük oranda muhtelif silah ve savaş malzemesinden oluşuyordu ve büyük bölümü Suriye'ye aitti. İngiliz resmî çevrelerince 11 Kasım 1956'da yapılan açıklamada son bir yıl içerisinde Suriye'nin Sovyetlerden 20 milyon Sterlin değerinde malzeme aldığı öne sürülüyordu. Kürkçüoğlu, s. 101

¹¹ Paktın adı, Irak'ın Temmuz 1958 ihtilalinden sekiz ay kadar sonra (24 Mart 1959'da) Pakt'tan çekildiğini resmen açıklaması üzerine 21 Ağustos 1959'da Ankara'dan yapılan bir açıklamayla Merkezî Andlaşma Teşkilatı CENTO (Central Treaty Organisation) olarak değiştirilmiştir.

¹² Patrick Seale, *The Struggle For Syria, a Study of Post-War Arab Politics, 1945-1958*, London 1965, s. 291; Gönübol-Ülman, s. 312. Anlaşmaya göre Sovyetler Suriye'ye 500 milyon Dolarlık ekonomik ve askerî yardım yapacaktı. Bu yardım, görünürde Lazkiye'de yeni bir liman yapımı, Suriye'de kara ve demiryolları inşası, altı yeni hava alanı yapımı vb. işler için kullanılacaktı. Bu sırada Sovyet Rusya ile Suriye ve Mısır arasındaki Şam Şark Ajansı kaynaklı askerî ittifak söylentileri için ayrıca bkz., *Ulus*, 7 Ağustos 1957.

¹³ Üç Amerikalı diplomat İkinci Dünya Savaşından beri Orta Doğuda ilk defa bir Arap rejimini devirmekle suçlanıyordu. Seale, s. 293. Diplomatların sınırdışı edilmesine Türk basını da geniş yer veriyordu. A. Şükrü Esmer, "Suriye'de tehlike İşareti" başlıklı yazısında: "Halit el-Azm'in Moskova'dan döner dönmez sözde rejimi devirmek için Amerikalılar tarafından tertip edilen bir komployu keşfetmesi ve Amerikan askerî ataşesiyle birkaç Amerikalının hudut dışı edilmesi, Rusya'ya Suriye'de daha rahat çalışma imkânını hazırlamak maksadına matuf bir hareket olmak gerektir. Bu komplo Şam'da değil

ABD ise buna Suriye'nin Washington Büyükelçisini "istenmeyen adam" ilan ederek cevap verdi.¹⁴ Suriye silahlı kuvvetlerindeki tasfiye hareketi de buna eklenince, gelişmeler bir yandan Türkiye, Irak, Ürdün ve Lübnan gibi yakın komşular, diğer yandan ABD ve İngiltere'nin başı çektiği Batı dünyasında tedirginliklere yol açtı ve uluslararası bir boyut kazandı.

Suriye'deki gelişmeler Batı'da, SSCB'nin Orta Doğu'da bir "köprü başı"¹⁵ elde edışı olarak yorumlanıyor; ABD Dışişleri Bakanı Dulles ve diğer diplomatların "Orta Doğunun göbeğinde bir Sovyet peykinin kurulması"na müsamaha edip etmeyecekleri sorgulanıyordu.¹⁶ Nitekim Dışişleri Bakan Yardımcısı Loy Henderson 24 Ağustos'ta İstanbul'a gelerek buradaki bölge devlet başkanları arasındaki görüşmelere¹⁷ katıldıktan sonra Irak, Ürdün ve Lübnan'a uğrayıp incelemelerde bulundu. Henderson, Washington'a dönüşünde verdiği raporda Suriye'deki durumun "son derecede ciddi" olduğunu söylemiştir.¹⁸ Bunun üzerine ABD Ürdün'e yapmakta olduğu askerî yardımı hızlandırıp doğrudan hava yoluyla silah göndermeye başlamıştır.

Kısa sürede Bağdat Pakti ve NATO gündemine taşınan Suriye bunalımı, bloklararası restleşmelere de neden olmuştur. ABD, Batı Avrupa'daki hava kuvvetlerinin bir kısmını Adana hava üssüne kaydıracağı gibi, Fransız sahillerinde bulunan Altıncı Filonun Doğu Akdeniz'e hareketini sağlamıştır.¹⁹ Buna karşılık Sovyet deniz gücüne bağlı bazı unsurlar²⁰ birbiri

Moskova'da keşfedilmiş olmalıdır." Demektedir. *Ayn Tarihi*, S. 285 (Ağustos 1957), s. 420, 20.07.1957 tarihli Ulus'tan.

¹⁴ *Akşam*, 16 ağustos 1957. Bu tarihten aşağı yukarı bir ay sonra (13 Eylül'de)Sovyet Büyükelçiliği deniz ataşesi Yarbay Alexandr Nikoleviç, muavini Binbaşı Mihail Lişçin ve şöför Aleksî Maligo'nun İstanbul'da casuslukla suçlanıp "istenmeyen adam" ilan edilmesi buna bir başka cevap niteliğindedir. Krş., *Cumhuriyet*, 14 Eylül 1957, *Akşam*, 15 Eylül 1957

¹⁵ Aynı nitelermeyi yapan bir yerli gazete başlığı : *Cumhuriyet*, 20 Ağustos 1957. Aslında bu bir köprübaşından öte Rusya'nın Mısır'dan sonra Arap Yarımadasına girişini sağlayan yeni bir kapı olarak da düşünülebilir. Krş., Ö. Osman Umar, "Sovyet Rusya'nın Mısır Üzerinden Orta Doğu'ya Girişi", *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, VII/1 (Ocak 2009), Elazığ 2010, s. 124-139

¹⁶ Seale, s. 292

¹⁷ Dönemin Cumhurbaşkanı Bayar ile Başbakan Menderes, tatil için İstanbul'da bulunan Ürdün Kralı Hüseyin ve Irak Kralı Faysal'la 22 Ağustos'da Şale Köşkü'nde bir araya gelip gittikçe çığırından çıkan Suriye meselesini görüşmeye başlamışlardı. Görüşmeler için bkz., *Akşam*, 25 Ağustos 1957; *Cumhuriyet*, 25, 26 Ağustos 1957

¹⁸ Seale, s. 292; Gönübol-Ülman, s. 312.

¹⁹ Ulus, 28 Ağustos 1957

²⁰ Örneğin, bunlardan Kutuzof destroyeri refakatindeki bir muhrip ile birlikte 26 Ağustos'ta Cebeli Tarık'tan Ak Deniz'e geçiş yapmıştı. *Cumhuriyet*, 27 Ağustos 1957

ardına Ak Deniz'e intikal etmiş ve Rus gemileri Lazkiye Limanı önlerinde demirlemiştir.

Eylül ayından itibaren Suriye krizi bir yanda ABD ve Türkiye, diğer yanda Sovyet Rusya ve Suriye'nin bulunduğu bir anlaşmazlığa dönüşmüş; taraflardan her biri sık sık verdikleri demeçler veya notalarla karşı tarafı uyarmış veya tehdit etmiştir.²¹ Bunun somut örneklerinden biri Sovyet başbakanı Bulganin'in Menderes'e 10 Eylül'de gönderdiği notadır.²² Diplomatik restleşmeler askeri manevra ve tatbikâtlarla da desteklenmektedir.²³

Taraflar arası söz düellosu Ekim ayında daha da şiddetlendi. 8 Ekim'de Türkiye-Suriye hududunda bazı sınır çatışmaları olduğu yolundaki şayialar üzerine hadisenin hemen ertesi günü Sovyet Komünist Partisi genel sekreteri Kruşçef, New York Times muhabiri James Reston'la Moskova'da yaptığı mülakatta ABD Dışişleri Bakanı Dulles'i Türkiye'yi Suriye'ye saldırmaya teşvikle suçlamış ve konuşmasına devamla: "Bir savaş halinde Türkiye bir gün bile dayanamaz... Savaş patlak verirse biz Türkiye'nin yakınıdayız, siz (Amerikalılar) ise değilsiniz. Silahlar ateş almaya başlayınca roketler uçuşacak ve o zaman vakit çok geç olacak." demiştir.²⁴ Sovyetlerin bu tehdidine karşılık ABD Dışişleri Bakanlığı 10 Ekim'de yayınladığı bildiriye Kruşçef'in suçlamalarını reddederek Türkiye'ye bir saldırı yapıldığı takdirde "Aradaki bütün uzaklığa rağmen Birleşik Amerika'nın NATO içindeki yüklemelerini derhal yerine getireceğini ve Türkiye'ye bütün gücüyle yardım edeceğini" açıklamıştır. Dulles'in 16 Ekim'deki aynı içerikli demecinden²⁵ iki gün sonra güdümlü füzeler taşıyan Camberra Kruvazörü ile Amerikan Altıncı Filosuna bağlı bazı savaş gemileri İzmir Limanı'nı ziyaret ettiler.²⁶

²¹ Bu tür karşılıklı tehditler zaman zaman asker sivil ikinci derecede görevlilerce de dillendiriliyordu. Örneğin Birleşik Amerika'nın Basra Körfezi filoları komutanı Amiral Briggs'in atom silahlarıyla mücehhez Amerikan filolarının gücüyle ilgili demecini değerlendiren bir gazete, konuyu "Rusya'nın altını üstüne getiririz" başlığıyla duyurmuştur. *Cumhuriyet*, 30 Ağustos 1957

²² Notanın içeriği için bkz., aşağı s. 6

²³ 26 Eylül'de Birleşik Devletler öncülüğünde ve NATO şemsiyesi altında Doğu Ak Deniz'de bir manevra başlatıldı. Aynı tarihlerde Moskova Radyosu Kızıl Ordu'nun karada ve denizde "atom ve hidrojen silahlarıyla mücehhez" bir tatbikat yaptığını duyuruyordu. Krş., *Akşam*, 26 Eylül 1957; *Cumhuriyet*, 26 Eylül 1957

²⁴ Seale, s. 300; Armaoğlu, s. 509

²⁵ Dulles 16 Ekim'deki basın toplantısında soruları cevaplandırırken Sovyetlerin Türkiye'ye saldırması halinde Birleşik Amerika'nın bu saldırıyı karşılıksız bırakmayacağını ve sadece "savunma" durumunda kalmayacağını söylemiştir. *Ulus*, 17 Ekim 1957

²⁶ *Ulus*, 18 Ekim 1957

Bu arada bir başka gelişme, 13 Ekim'de Mısır'ın Suriye'ye asker göndermesi oldu. Toplam iki tabur kuvvetinde olduğu açıklanan Mısır birlikleri deniz yoluyla Lazkiye limanına çıktı, Halep bölgesine konuşlandırıldı.²⁷

Kriz Karşısında Türkiye

Türkiye, güney sınırındaki gelişmeleri yakînen takip ediyordu. Daha 1957 yılı başında Sabri Assali'nin "solcu" bir hükümet kurması Türk basınında bazı politika yorumcularınca ağır ve keskin bir dille eleştirildi.²⁸ İlk baharda Suriye'nin Ürdün'e müdahale etmek ister tavrı takınması Türkiye'nin hassasiyetini arttırdı. Mayıs ayında Ankara'daki bazı yabancı kaynaklar, Türkiye'nin Suriye sınırına asker yığmakta olduğunu duyurdular. Bu haber Türk hükümetince yalanlanmakla beraber, Suriye'de olup bitenlerin uzun bir süreden beri pek yakından izlendiği ve Türkiye'nin kendi güvenliğini tehlikeye düşürecek bir gelişme karşısında bütün tedbirlerin alınacağı ısrarla söyleniyordu.²⁹ Türkiye'de, Sovyet Rusya ve Doğu Blokuna karşı İkinci Dünya Savaşı sonlarından kalan politik soğukluk ve güvensizlik sürmekteydi. Suriye'deki yeni gelişmeyle "...Kuzey, doğu ve batıdan hiç de dost olmayan kuvvetlerle çevrili Türkiye, bir de güneyden Sovyet peyki bir memleket ile çevrilince coğrafi bakımdan tam bir abluka altına alınmış"³⁰ olacaktı ve manzara ürkütücüydü.

²⁷ *Cumhuriyet*, 14 Ekim 1957; *Akşam*, 15 Ekim 1957. Konuyla ilgili ortak bildiriye, Mısır birliklerinin Suriye'ye iki ülke arasındaki ortak savunma anlaşması gereğince ve 11 Eylül'de Kahire'de Mısır ve Suriye silahlı kuvvetler komutanları arasında yapılan işbirliği planları uyarınca gönderildiği belirtiliyordu. Bundan iki ay sonra iki ülke arasında federal bir birlik kurma kararı alınmış ve bu birlik 1 Şubat 1958'de "Birleşik Arap Cumhuriyeti" adı altında resmen gerçekleşmiştir.

²⁸ Örneğin Şükrü Kaya'nın Suriye'de olup bitenlerle ilgili Ocak ayı başında *Hürriyet*'te çıkan bir yazısında, Albay Sarac'ın zoru ile solcu bir hükümet kurabilen Sabri Assali hükümetinin komünistlerce destekleneceği haberleri üzerinde durulduktan sonra; "Dün Washington'dan gelen bir telgrafta; Suriye kara, deniz ve hava birliklerinin Rus mütehassıslara tevdi edileceği bildiriliyor. İnanılır gibi olmayan bu haber doğru ise, artık Suriye'ye peykleşmiş bir memleket gözüyle bakmak ve ona göre muamele etmek zaruri olur." dendiikten sonra yazı "Assali bal yerine zehir imal etmektedir." ifadesiyle son bulmaktadır. *Ayin Tarihi*, Sayı 278 (Ocak 1957), s. 461 (3.1.1957 tarihli *Hürriyet*'teki yazısından). Bundan üç gün sonra hükümetin yarı resmî organı durumunda olan *Zafer*'de intişar eden bir başka yorumda Suriye başbakanının politik faaliyeti üzerinde durulduktan sonra "Söylemeye lüzum var mıdır ki bu Sovyetlerin Suriye'ye enine boyuna yerleşmesinden başka bir şey değildir?" denmekte ve yazı "Biz nötralist politika perdesi arkasında sınırlarımıza kadar sokuşturulmuş bulunan bu mağşuş faaliyetlerin gereği gibi farkındayız." ifadesiyle noktalanmaktadır. *Ayin Tarihi*, Sayı 278 (Ocak 1957), s. 467 (6.1.1957 tarihli *Zafer*'den)

²⁹ Gönlübol-Ülman, s.311

³⁰ *Ayin Tarihi*, Sayı 285 (Ağustos 1957), s. 165-166 (29.08.1957 tarihli *Vatan*'dan)

Bunun ötesinde NATO üyesi olarak “Orta Doğu Komutanlığı” projesi, Süveyş buhranı ve benzeri konularda olduğu gibi epeyce bir süreden beri Orta Doğu meselelerinde Batıyla birlikte hareket eden Türkiye, Suriye konusunda da aynı politik tavrı sürdürmek istiyordu. Hassasiyeti, sadece güney komşusundaki gelişmelerden duyulan tedirginlikten değil³¹ biraz da bu “ittifak sadakatinden” kaynaklanıyordu.

Sebep ne olursa olsun Türkiye yaz aylarında yeni tedbirlere baş vurdu, ihtiyatları silah altına çağırarak Suriye sınırında askeri manevralara başladı.³² Uyarı niteliğindeki tedbirler iki ülke ilişkilerini yumuşatmak yerine daha da gerdi ve Türkiye’yi Sovyet Rusya ile karşı karşıya getirdi. Nitekim Sovyet başbakanı Bulganin, 10 Eylül’de Adnan Menderes’e gönderdiği mektupta “Suriye sınırındaki Türk askeri yığınağı ve Suriye’ye saldırmak amacıyla Türkiye’ye gönderilen Amerikan silahları hakkında raporlar” olduğundan bahisle bundan endişe duyulduğunu belirtmekteydi. Bulganin, mesajına devamla “Suriye’ye karşı girişilecek askerî bir maceranın mahalli çapta kalacağını çok tehlikeli bir hesap olduğunu” öne sürdükten sonra Birinci ve İkinci Dünya savaşlarının da böyle mahallî askeri hareketlerden çıktığını hatırlatıyordu.³³

Başbakan Menderes ise Bulganin’in notasına verdiği cevapta Sovyet iddialarını reddederek Türkiye’nin ne Suriye’ye, ne de diğer her hangi bir ülkeye saldırı niyetinde olmadığını söylemiştir. Türkiye başbakanı sözlerine devamla, Suriye’nin kendisi –iddia olunan askeri yığınaklar hakkında- şikayette bulunmadığı halde SSCB’nin Suriye adına söz söylemesinin “hayret verici” olduğunu vurgulamıştır. Menderes daha sonra, Suriye’nin ihtiyaç halinde muhtemelen başkaları tarafından kullanılacak bir silah

³¹ Şükrü Kaya da “Suriye Hadiseleri ve Türkiye” başlıklı yorumunda: “Sovyet Rusya’nın Suriye’de üstlenmesi teşebbüsünün, Suriye’nin de kızışması ihtimalinin tehlikeleri her memleketten ziyade Türkiye’ye yöneltiliyor, Türkiye üzerinde teksif olunuyor ve Türkiye adeta hususi bir teşebbüse ve harekete tahrik ediliyor gibidir... Fakat böyle zararlı ihtimallere hudut komşusu olmak itibarıyla yalnız Türkiye maruz değildir.” diyerek hadise karşısındaki abartıya işaret etmiştir. *Ayın Tarihi*, Sayı 285 (Ağustos 1957), s.197-198 (26.08.1957 tarihli Hürriyet’ten)

³² Söz konusu tedbirler yerli basında genelde meskut geçilerek gizlenmiş, yabancı kaynaklı haberler de yalanlanmıştır.

³³ Armaoğlu, s. 508; Kürkçüoğlu, s. 106. Mektup hadisesi, yerli basında gecikmeli olarak verilmiştir. Krş., *Ulus*, 15 Eylül 1957 “Bulganin Başbakan Adnan Menderes’e şahsi bir mektup göndererek Türkiye hakkında ithamlarda bulunmuş”; *Cumhuriyet*, 15 Eylül 1957 “Rus Başbakan Bulganin Suriye hududuna asker yığdığımızı iddia ediyor”

deposu haline geldiğine dikkati çekerek³⁴ bu durumun Türkiye'de güvenlik endişesi uyandırmasının tabiiğini belirtmiş ve Türkiye için barışın korunmasında “başkalarından öğrenen fazla bir şeyi bulunmadığını” ilave etmiştir.³⁵ Ayrıca Menderes, daha notayı cevaplandırmadan Amerika'ya giden Maliye Bakanı Polatkan aracılığı ile Dulles'e bir mektup göndererek Suriye hadiseleri dolayısıyla Türkiye'ye yönelik yardımın arttırılmasını istemiştir.³⁶

Suriye krizi, gerginliğin bloklar arası seyrine uygun olarak Ekim ayında daha da şiddetlendi. 8 Ekim'de bazı sınır olayları patlak verince ertesi gün Suriye Türkiye'ye sert bir protesto notası verdi, Birleşmiş Milletlere şikayette bulundu. Türkiye'ye verilen notada başlıca: Türkiye'nin haksız olarak Suriye hududu boyunca yığınak yapması; Türk hava kuvvetlerinin devamlı olarak Suriye göklerini ihlali; Türk hudut muhafızlarının Suriye köylerine ateş açmaları, Suriyeli köylülerin Türk askerleri tarafından kaçırlması hususları vardı.³⁷ Türkiye notayı 15 Ekim'de yanıtladı. Cevapta, Suriye tarafından ileri sürülen “Türkiye'den duyulan endişenin” tamamen asılsız ve yersiz olduğu belirtilerek Sovyet askerî ve iktisadî himayesinin Suriye'deki gelişmesine karşı Türkiye'nin almaya mecbur kaldığı tedbirlerin meşruluğundan bahsediliyordu.³⁸

Suudî Arabistan'ın Arabuluculuk Girişimi

Bunalımın günden güne derinleşmesiyle gerilen havayı yumuşatmak üzere ilk teşebbüs Suudî Arabistan kralından geldi. Kral Suud, 25 Eylül'de bizzat Şam'a giderek devlet başkanı Kuvvetli ve diğer yöneticilerle görüştü. Bu ziyaret daha çok Suriye ile ailenin diğer üyesi Ürdün arasındaki gerginliği gidermeye yönelikti.³⁹ Başarı da sağlandı. Ardından 11 Ekim'de

³⁴ Menderes'in bu tür demeçleri yerli basında daha önceden manşete taşınmıştı. Örneğin, 25 Eylül tarihli Akşam gazetesinin manşeti: “Suriye silah deposu halini aldı”. *Akşam*, 25 Eylül 1957

³⁵ *Ayın Tarihi*, Sayı 286 (Eylül 1957), s. 158

³⁶ *Akşam*, 26 Eylül 1957; Türkiye, Savunma Bakanlığı aracılığı ile 14 Eylül'de yaptığı açıklamada da Suriye sınırındaki askerî yığınak haberlerini yalanlamış ve sınırdaki askerî hareketin daha önceden belirlenen NATO manevralarından biri olduğunu bildirmiştir. Kürkçüoğlu, s. 106

³⁷ *Cumhuriyet*, 10 Ekim 1957

³⁸ Cevabî nota'nın tarihi yerli basında farklı farklı gösterilmiştir. Krş., *Cumhuriyet*, 16 Ekim 1957; *Akşam*, 11 Ekim 1957

³⁹ Görüşme sonrasında yayımlanan ortak bildiriye Arap ülkeleri arasındaki dayanışma teyid edilerek Suriye'nin “her hangi bir Arap ülkesine karşı tehlike arz etmediği” özellikle vurgulanıyordu. Kral Suud'un dönüşünden sonra bu yumuşamanın etkileri görülmüş ve Kral Hüseyin 16 Ekim'de ABD, İngiltere, Türkiye büyük elçilerine yaptığı açıklamada Ürdün'ün,

Lübnan'a geçen Kral, Beyrut ziyareti sırasında Türkiye ve Suriye liderlerine gönderdiği mesajlarla havayı yumuşatmaya çalıştı. 21 Ekim'de Suudî Arabistan tarafından yapılan resmî açıklamada Kral Suud'un Türkiye-Suriye arasında arabuluculuk teklifinin her iki ülke tarafından kabul edildiği belirtiliyordu.⁴⁰ Ankara'nın aynı günkü beyanatında da Kralın teklifinin kabul edildiği doğrulandı. Hatta Devlet Bakanı Fatin Rüştü Zorlu başkanlığındaki Türk heyeti 22 Ekim'de Cidde'ye vardı, ancak Suriye'nin olumsuz tutumu yüzünden sadece Kral Suud ile görüşmekle yetindi.⁴¹

Suriye'nin tavrı ise oldukça enteresandı: Şam'da önce arabuluculuk önerisinin kabul edildiği, S. Arabistan'a bir temsilci heyetinin gönderileceği açıklandı. Hatta Suriye'nin Washington büyükelçiliğince de haber teyid edildi. Fakat birkaç saat sonra Elçilik açıklaması geri alındı ve Suriye dışişleri bakanlığı arabuluculuk teklifinin ülkesince kabul edilmediğini bildirdi. Bunun üzerine Suudî Arabistan hükümeti 22 Ekim'de yayınladığı bildiri ile Suriye'nin, Kral Suud'un önerisinin kabul edilmediğini açıklamasından büyük hayret duyduklarını ifade etmiştir. Arabuluculuk önerisinin Suriye tarafından önce kabul edilip sonra geri çevrilmesinin gerçek nedeni meçhul kalmakla birlikte bunun Suriye devlet başkanı Şükrü Kuvvetli ile Mısır nüfuzu altında bulunan askeri hükümet arasındaki anlaşmazlıktan kaynaklandığı düşünülmüştür.⁴²

Öte yandan bazı yerli basın organlarında 12 Kasım'da üç günlük resmî ziyaret için Cumhurbaşkanı Bayar'ın davetlisi olarak Ankara'ya gelen İtalya Cumhurbaşkanı Giovanni Gronchi'nin Türkiye-Suriye uyuşmazlığında arabuluculuk yapacağı yazıldıysa da bu sadece haber kaynaklarındaki bir öngörü olarak kalmıştır.⁴³

Suriye'ye yapılacak bir saldırıyı bütün Arap ülkelerine yöneltilmiş sayacağını bildirmiştir. Gönlübol-Ülman, s. 317; Kürkçüoğlu, s. 108

⁴⁰ *Akşam*, 21 Ekim 1957. Anlaşıldığına göre arabuluculuk teklifi Kralın Beyrut ziyareti sırasında gerek devlet başkanı Celal Bayar'a, gerekse Suriye lideri Sabri Kuvvetli'ye bildirilmiş, her iki lider kralın bu dostane teşebbüsünü kabul etmiştir. Hatta buna göre Türk ve Suriye temsilcileri iki gün içinde Damman (S. Arabistan)'da bir araya geleceklerdir.

⁴¹ Gönlübol-Ülman, s. 317

⁴² Suriye üzerinde büyük nüfuzu bulunan Mısır, bu üstünlüğünü arabuluculuk yoluyla Suudî kralına kaptırmak istemiyordu. Aynı tarihlerdeki Mısır gazetelerinin Kral Suud'a "Amerikan ajanı" diye saldırımları ve arabuluculuk teklifini Amerika'nın isteği üzerine ortaya attığını iddia etmeleri bu yüzdendi. *Cumhuriyet*, 28 Ekim 1957

⁴³ İtalyan Cumhurbaşkanı ile ilgili bu beklenti, İtalya'nın Suriye ile olan hatırı sayılır ticaret hacmi, Şam fuarına katılmış olması vb. nedenlere dayandırılmaktadır. Krş., *Ulus*, 13 Kasım 1957; *Cumhuriyet*, 13-15 Kasım 1957

Anlaşmazlığın Birleşmiş Milletler Gündemine Taşınması

Suudî Kralının arabuluculuk girişimi henüz netlik kazanmadan Suriye Dışişleri Bakanı Salah Bitar, 16 Ekim'de BM Genel Kurulu Başkanı Sir Leslie Monroe'ya bir mektup göndererek genel kurul gündemine "Suriye'nin güvenliği ve uluslar arası barışa yöneltmiş tehditler" konusunda bir madde konulmasını talep etti.⁴⁴ Arkasından Sovyet Dışişleri Bakanı Gromiko da genel kurula müracaatında ABD ve Türkiye'ye şiddetle çattı ve Türkiye'nin bir saldırısı halinde BM üyesi devletlerin Suriye'ye gereken yardımı yapmalarını istedi. Suriye böylece sorunu BM gündemine taşımak istiyordu.

Suriye'nin şikayeti Genel Kurul'da 22 Ekim'de görüşülmeye başlandı. Celse açılır açılmaz ilk sözü alan Türkiye delegesi Seyfullah Esin, Suudî Arabistan'ın arabuluculuk girişimi sonuçlanıncaya kadar meselenin geri bırakılmasını istedi. Çünkü arabuluculuk teklifini kabul eden Türkiye, Devlet Bakanı Zorlu'yu bu ülkeye göndermişti⁴⁵. Suriye Dışişleri Bakanı Bitar ise Türk teklifine muhalefet ederek Türkiye'nin konuyu genel kurul gündeminden çıkarmak ve BM denetiminden kaçmak niyetinde olduğunu ileri sürdü. Genel Kurul Türkiye'nin teklifini haklı bularak arabuluculuk sonuçlanıncaya kadar konunun müzakeresini ertelediyse de Suriye bu süreyi üç günle sınırlamayı başardı.

Sorunun tekrar gündeme alındığı 25 Ekim'de Kurulda söz alan İngiltere temsilcisi Allan Noble, Sovyetlerin yarattığı savaş ortamının maksatlı olduğunu, bu şekilde bir yandan NATO ve Bağdat paktı arasındaki bağlantıyı sağlayan Türkiye'yi –genel seçimleri öncesinde bulunduğu bir sırada- BM önünde saldırgan durumuna sokmak, öte yandan da Arapları Türkiye tehlikesine inandırmak suretiyle hem münasebetlerini zedelemek, hem de Arap dünyasındaki yerini kuvvetlendirmek çabasında olduğunu öne sürmüştür.⁴⁶ Daha sonra söz alan Türk delegesi Selim Sarper ise Kurulda, Suriye ve SSCB'nin iddialarının asılsız ve saçma olduğunu vurguladıktan sonra Türkiye'nin BM'deki sicilinin "lekesiz" olduğunu ifadeyle "Türkiye'yi suçlayanların sicilinin aynı derecede temiz olup olmadığını" sormuştur.⁴⁷ Türk temsilcisi sözlerine devamla kuzey ve güneyinde iki devlet tarafından

⁴⁴ Türkiye de Suriye aleyhinde bir karşı şikayette bulunmuştur. *Akşam*, 16 Eki 1957

⁴⁵ *Cumhuriyet*, 23 Ekim 1957

⁴⁶ Kürkçüoğlu, s. 110; Gönübol-Ülman, s. 318

⁴⁷ Sarper'in bununla ima ettiği Sovyet Rusya'nın bir yıl önce Macaristan'da yaptıklarıdır. Ne yazık ki binlerce Macar milliyetçisi Rus tankları altında ezilirken basın dışında Batı dünyasından dışı dokunur en ufak somut tepki gelmemiştir. Çünkü Rusya'nın buradaki meşguliyetini fırsat bilen İngiltere ve Fransa aşağı yukarı aynı tarihlerde Süveyş Kanalı'na asker çıkararak fiilen Mısır'ı işgal ediyordu.

devamlı bir şekilde aynı tehditlerle karşılaşan Türkiye'nin savunma endişesinin tabii olduğunu ilave etmiştir.

Görüşmelerin ardından 30 Ekim'de Genel Kurul'a iki farklı karar tasarısı sunuldu. Suriye tarafından hazırlanan ilk tasarı, Türkiye-Suriye sınırında araştırmalar yapmak üzere bir komisyon kurulmasını öngörüyordu.⁴⁸ İkinci tasarı ise sorunun BM Genel Sekreterinin tavassutuyla iki ülke arasında karşılıklı görüşmeler yoluyla çözümünü salık vermekteydi. Tasarılar oylanmadan Endonezya temsilcisi Türkiye ve Suriye'nin dostluk içinde bir arada yaşamak suretiyle uzlaşma yolu aramalarını önerdi.⁴⁹ Çoğunluk tarafından kabul gören son teklif üzerine Suriye temsilcisi "Türkiye'nin Suriye sınırında yığınak yapmasıyla ortaya çıkan gerginliği gidermek üzere gerekli tedbirleri alması temennisiyle" tasarısını geri aldı. Aynı gün Genel Kurul'un meseleyi daha fazla görüşmemeyi karar altına almasıyla sorunun BM'deki aşaması son bulmuştur.

Gerginliğin Yumuşaması ve Krizin Sonu

Krizin BM faslı bu şekilde sonuçlanmakla birlikte Türkiye-Suriye gerginliği bir süre daha sürmüştür.⁵⁰ Suriyeli yöneticilerin Kasım ayı boyunca Türkiye'nin güney sınırındaki askeri hareketlere ara vermediği ve Türk uçaklarının Suriye hava sahasını ihlal ettiği konusundaki suçlamaları, ve Suriye basınında Hatay meselesinin bir kere daha gündeme getirilmesi⁵¹ bu cümledendir.

Bununla birlikte Genel Kurul'da varılan sonuç, krizin yumuşamasının da başlangıcı olmuştur. Bunu, konunun Türk basınında yer alış biçimi ve

⁴⁸ *Cumhuriyet*, 17 Ekim 1957; *Vatan*, 31 Ekim 1957, manşet: "Suriye BM'de yeni bir teklif yaptı, yedi devlet delegesinden ibaret bir komisyon teşkili isteniyor"

⁴⁹ *Yearbook of the United Nations 1957*, s. 56'dan naklen Kürkçüoğlu, s. 110-11

⁵⁰ Bazı gazete manşetleri de bunu doğrular niteliktedir: "Suriye Sınırımızda Siperler Kazıyor", *Cumhuriyet*, 2 Kasım 1957; "Suriye Tezatlar Ülkesi Halini Aldı; Birleşmiş Milletlerde Türkiye'yi şikayet eden tasarımı geri alırken Şam'da siperler kazılıyor", *Akşam*, 2 Kasım 1957; Suriye Ordusu Manevra Yapıyor", *Akşam*, 6 Kasım 1957; "Şam'a göre Türkler hududu geçerek ateş açmışlar", *Akşam*, 9 Kasım 1957; "Suriye'nin Küstahlığı", *Cumhuriyet*, 4 Aralık 1957; "Bağdat Paktının olağanüstü Toplantısı; Ankara'da Başbakan Menderes'in başkanlığında yapılan toplantıda Komünizmin Orta Doğuya sızması meselesi görüşüldü", *Cumhuriyet*, 11 Aralık 1957; "Suriye dün bizi NATO'ya şikayet etti, eski komşumuz halâ aynı teraneyi çalıyor", *Akşam*, 20 Aralık 1957

⁵¹ Hatay'ın Türkiye'ye ilhakı ve Filistin'in Birleşmiş Milletler kararıyla taksiminin yıl dönümü olan 29 Kasım'ın ertesi günü Şam'da yapılan miting ve gösterilerin dozu aşılmış, Şam'da okullar tatil edilmiş; burada yayımlanan Barada Gazetesi "Hatayımız'dan acı hatıralar, İskenderun ve Filistin'in geri alınması bize kuvvet bahşeder" başlıklı bir yazı intişar etmiştir (*Cumhuriyet*, 4 Aralık 1957). Türkiye ile her anlaşmazlıkta Hatay konusunu ortaya atan Suriye'de, hala kafaların karışık olduğu görülmektedir.

sıklığından da çıkarmak mümkündür. Türkiye, bunalım sırasında seçim sathı mailinde bulunmasına rağmen Suriye meselesi Ağustos-Kasım ayları arasında genelde hemen her gün yerli gazetelerin ilk sayfalarında yer bulurken bu tarihten itibaren artık birinci haber olma özelliğini kaybetmiştir.⁵² Tansiyonun düşmesinin en mühim nedenlerinden biri Suriye'nin ardında olan ve krizi körükleyen Sovyet Rusya'nın politik tavrındaki yumuşamadır.⁵³ Kasım ayında Menderes'e ikinci bir mektup gönderen Sovyet Başbakanı Bulganin ikincisine göre hayli yumuşak bir üslup kullanmıştır.⁵⁴ Bulganin mektubunda, Türkiye tarafından Arap dünyasına silah temin etmekle suçlanan ülkesinin İstiklal Savaşı sırasında aynı yardımları Türkiye'ye yaptığını hatırlatmış ve Sovyetlerin hiçbir Arap ülkesiyle gizli bir anlaşmasının bulunmadığını açıkladıktan sonra iki ülkeyi ilgilendiren konuları görüşmek üzere yüksek düzeyde bir Türk-Sovyet konferansı yapılmasını teklif etmiştir.⁵⁵

İkinci olumlu gelişme Suriye'nin Mısır ile birleşme sürecine girmesidir. Belirli bir süreden beri savunulan birlik teşebbüsüne ilişkin ilk somut adım Suriye'ye gelen Mısır parlamentosuna mensup 40 milletvekilinin 19 Kasım'da Suriye parlamentosu ile ortak bir toplantı yaparak Şam ve Halep hükümetlerinin Birlik yolunda bir an önce gerekli görüşmeleri başlatması yönündeki bir teklifi oy birliği ile kabulüyle atıldı.⁵⁶ Türkiye birleşme teşebbüsünü, bu sayede Suriye'nin Sovyet yörüngesinden uzaklaşarak daha serbest politika izleyen Mısır yanında yer alacağı düşüncesiyle⁵⁷ olumlu karşıladı. İki ülke 1 Şubat 1858'de "Birleşik Arap Cumhuriyeti" adıyla

⁵² Gazete manşet örnekleri için bkz., ekler

⁵³ Aslında Suriye krizini manipüle ederek psikolojik bir savaş ortamı yaratan Sovyet yöneticileri daha önce de Orta Doğuda bir savaşı öngörmüyorlardı. T.C.'nin kuruluş yıl dönümü kutlamaları çerçevesinde Moskova'daki Türk Büyükelçiliğinin 29 Ekim (1957) resepsiyonuna bizzat katılan Kruşçef, Suriye ile ilgili bir savaştan bahsedildiğini hatırlatan gazetecilere: "Savaş bahsi ne kadar çok edilirse, gerçekleşme ihtimali o kadar azdır." demiştir. Kürkçüoğlu, s.112

⁵⁴ *Akşam*, 27 Kasım 1957.

⁵⁵ Mektubun ayrıntısı için bkz., Kürkçüoğlu, s. 112-113

⁵⁶ *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1957; *Akşam*, 19 Kasım 1957. Akşam bu gelişmeyi "Suriye-Mısır Konferansı Tahakkuk Ediyor" manşetiyle vermiştir.

⁵⁷ Örneğin, Türk Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, 1958 Ocağında Suriye-Mısır birleşmesinin son aşamaya geldiği bir sırada konuyla ilgili demecinde, bu görüşü net bir biçimde şöyle ifade etmiştir: "Suriye ile Mısır arasında bir Federasyon kurulacağı söyleniyor. Orta Doğu'daki bütün devletler arasındaki münasebetlerin sıkışması bizi hiç müteessir etmez. Hatta böyle bir federasyon sızmalara mani teşkil edecek, bunu kuracak milletleri ve bilhassa Suriye'yi Sovyet mihrinden çıkaracaksa bundan ayrıca ziyadesiyle de seviniriz. Bizim sevmediğimiz, her hangi bir komşumuzun, sevdiğimiz kardeş milletlerin beynel-milel komünizmin taarruz emellerine alet olmasıdır." Gönlübol-Ülman, s. 321

birleştikten kısa süre sonra 11 Mart 1958'de Türkiye BAC'ı tanımış⁵⁸ ve böylece Türkiye-Suriye kriziyle ilgili sayfa kapanmıştır.

Sonuç

Genel olarak değerlendirildiğinde Suriye bunalımı, İkinci Dünya Savaşı sonrasında iki blok arasında başlayıp gittikçe büyüyen kuvvet ve nüfuz çekişmesinin Orta Doğu'daki tipik yansıması niteliğindedir. Suriye'deki iç karışıklıklardan yararlanmak isteyen Sovyet Rusya, bu ülkeyi kendi nüfuzunu Orta Doğu'ya yaymak için elverişli bir saha olarak seçmiş; buna karşılık komünizmi kendi çıkarları açısından bölgeye indirmek istemeyen Batı, Sovyetlerin burada bir "köprübaşı" kurmasını engellemeye çalışmıştır.

Öte yandan hadise "iki komşu devlet arasındaki bir mesele" havasına büründürülmüş ve sunulmuştur. Çünkü bu işle Batılılar adına ilgilenecek yerli bir güce ihtiyaç vardır, en yakın devlet de Türkiye'dir. Türkiye'nin Suriye ile uzun bir sınırı vardır, burada kurulacak Sovyet güdümlü bir düzen öncelikle onun güvenliğini tehdit edecektir. Nitekim Suriye olaylarını "kendisine yöneltilmiş komünist bir tehdit" olarak algılayan Türkiye, beklenen ve istenen rolü oynamıştır.

Kısa süren Suriye krizi, bir takım genel sonuçları yanında⁵⁹ Türkiye'nin hem genel dış siyasetini hem de Orta Doğu politikalarını etkilemiştir. Hatırlanacağı üzere Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sonrası Sovyetler Birliği'nden duyduğu güvenlik endişesi nedeniyle genel dış politikası bakımından merkezinde ABD'nin bulunduğu Batı bloku yanında yer alma gayreti içerisinde olmuştur. 1952 yılında NATO'ya katılmak suretiyle Birleşik Amerika'yla müttefik olduğu gibi gerek Orta Doğu'dan çekilmesinin zorunlu olduğunu anlayan İngiltere'nin bazı stratejik bölgelerde üs bulundurmak için geliştirdiği "Orta Doğu Komutanlığı" projesi, gerekse Süveyş buhranı sürecinde Batılı devletlere yakın durmuştu. Suriye krizi sırasındaki tutumu ise Batı ittifakına samimiyetle bağlı olduğunu göstermiştir. Bunun tabii sonucu ise bir kere daha Sovyet Rusya ile karşı karşıya gelmesidir. Stalin'in 1953 yılında ölümüyle bir parça yumuşayan Türk-Sovyet ilişkilerinin yeniden gerginleşmesi, Türkiye'nin politik olarak elinin zayıflatmış ve Batıya bağımlılığını arttırmıştır.

⁵⁸ *Cumhuriyet*, 12 Mart 1958

⁵⁹ Krizin Orta Doğu'ya yönelik genel sonuçlarından biri bölgedeki Batı egemenliğinin el değiştirmesi, ABD'nin yarımada'ya yerleşmesidir. İkinci önemli sonucu bölgenin uzun sürecek bir Sovyet-Amerikan çatışma alanı haline gelmesi olmuştur. Bu yönde değerlendirmeler için bkz., Gönlübol-Ülman, s. 320-352; Kürkcüoğlu, s. 114-118

Türkiye'nin krizdeki tutumu kendisini, uzun süre Avrupalı devletlerin vesayeti altında kalmaları nedeniyle batıya karşı tepkili olan Arap dünyasından biraz daha uzaklaştırmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ilk defa bir Arap ülkesiyle çatışma durumuna gelmesi, diğer Arap ülkelerinin Türkiye ile ilişkilerinde bir soğukluk ve kopukluğa neden olmuştur. Türkiye bu politikasının faturasını 1964 Kıbrıs bunalımı sırasında yapayalnız kalmakla ödeyecek ve Arap devletleriyle ilişkilerini düzeltebilmek için hayli mesai sarf edecektir.

Suriye olayları karşısındaki tepkilerini Sovyetlerin burada bir hareket üssü kurması endişesine bağlayan Türk politika mercileri, sergiledikleri aşırı hassasiyetle bölgede istemedikleri bir durumun gerçekleşmesini, bir başka deyişle Sovyetler Birliği'nin bu ülkeye yerleşmesini kolaylaştırmışlardır. Türkiye'nin Suriye karşısındaki sert politik tavrı, bu ülkenin Batı düşmanlığını izâle etmediği gibi yeni hâmiye bağlılığını arttırmıştır.

Türkiye, son yıllardaki diplomatik atakları ve politik yaklaşımı ile soğuk savaş dönemindeki buzları yeni yeni eritebilmeyi başarmış; iki ülke toplumları arasındaki köklü tarihi miras ve kültürel bağlar paydasında dostluk ve kardeşlik eksenli bir işbirliğinin temellerini atabilmiştir. 20 Ekim 1998 tarihinde iki ülke arasında teröre karşı işbirliği amacıyla imzalanan ve "Adana Mutabakatı" adıyla diplomatik literatüre giren anlaşma ilişkilerde dönüm noktası olmuştur. Yeni milenyumla birlikte önce 20 Ekim 2000'de Türkiye Cumhurbaşkanı A. Necdet Sezer'in; ardından dokuz yıl sonra Abdullah Gül'ün 15-17 Mayıs'taki Suriye ziyaretleri münasebetlerin mecrası ve gücü düzlemi bakımından önemli göstergelerdir. İki devlet arasında karşılıklı olarak vizenin kaldırılması, çok yönlü işbirliği anlaşmaları bunun yansımalarıdır. Sınır üzerindeki soğuk savaş döneminin iz düşümü mayınlı araziler temizlenirse, eski ilişkilerin tamirinde psikolojik bir eşik daha aşılmış olacaktır.

Kaynakça

1- Gazeteler, Necmualar

Aydın Tarihi, Sa. 278-293 (Ocak 1957- Mart 1958).

Akşam (Tarih ve sayıları dipnotlarda gösterilmiştir)

Cumhuriyet (Tarih ve sayıları dipnotlarda gösterilmiştir)

Ulus (Tarih ve sayıları dipnotlarda gösterilmiştir)

Vatan (Tarih ve sayıları dipnotlarda gösterilmiştir)

2- Kitaplar, Makaleler

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1980*, Ankara 1984

Armaoğlu, Fahir, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, Ankara 1989.

Davişa, Adid, *Arap Milliyetçiliği* (çev. Lütfi Yalçın), İstanbul 2004

Erendil, Muzaffer, *Çağdaş Orta Doğu Olayları*, Ankara 1992

Gönlübol, Mehmet - Ülman, Haluk, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965)*, Ankara 1969.

Hurewitz, J. C., *Orta Doğu Siyaseti: Askeri Boyutlar* [özgün adı: *Middle East Politics: The Military Dimension*, London 1969], (çev. Nusret Özselçuk), Ankara 1989

Kürkçüoğlu, Ömer, *Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na Karşı Politikası (1945-1970)*, Ankara 1972.

Ömer Faruk Abdullah, *Suriye Dosyası* (çev. Hamit Algar) İstanbul 1985

Seale, Patrick, *The Struggle For Syria, a Study of Post-War arab Politics, 1945-1958*, London 1965.

Umar, Ö. Osman- Murat, Turgay, "Sovyet Rusya'nın Mısır Üzerinden Orta Doğu'ya Girişi", *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, VII/1 (Ocak 2009), Elazığ 2010, s. 119-144

Ek:1

Ek:2

Ek:3

Yeni Adana ÜLKE Gazetesi
Yeni Adana - Adana

Yeni Adana ÜLKE Gazetesi
Yeni Adana - Adana

Yeni Adana ÜLKE Gazetesi
Yeni Adana - Adana

ÇARŞAMBA
18
ARALIK 1957
Yıl 27 No. 12499

ADIMIZ ANDIMIZDIR

KEMALPAŞA - K.Y.M. - M. ATATÜRK

ONBINLERİN DÖNÜŞÜ
SAMİM KOCAĞÖZÜN BÜYÜK ROMANI
Eti ve Etiler 1957 100 Sayfa 400 Kuruş
YERİNE KAYINLAHI
K. M. T. İZANILU

NATO Başbakanları Toplantısında O. Doğu meseleleri görüşüldü

Başbakanlara göre O. Doğunun üç önemli meselesi: 1) Kıbrıs, 2) Filistin, 3) Orta-Doğuya Komünistlerin sızmaları meseleleri

PARİS, 11 (T.H.A.) - Burada toplanan NATO Başbakanları Konferansı bugün Ortadoğu meselelerine ilişkin bir toplantı yapıldı. NATO Konferansı toplantılarında Ortadoğu meseleleri gündeme geldi.

1 - Kıbrıs meselesi.
2 - Filistin meselesi.
3 - Ortadoğuya Komünistlerin sızması.

Parti başkanının diğer ettiği: (Sıra No. 2 ve 3. sayfa)

B. M. M. nin bugünkü gündemi

Meclis'te C.H.P. Milletvekili tarafından verilen bir öneri sunuldu.

MEVLÂNA ANILDI

Kıbrıs Türkleri savaşa çağrıldı

Türk Mukavemet Teşkilatı bir bildiri yayımlayarak Kıbrıs'ta savaşa ve evlatların korumaya davet etti.

12 Aralık 1957 - İstanbul. Türk Mukavemet Teşkilatı bir bildiri yayımlayarak Kıbrıs'ta savaşa ve evlatların korumaya davet etti.

(Sıra 2. sayfa)

Bir C.H.P. heyeti izmir de

İzmir'de bir heyetimiz - Bir Milletvekili Mehmet Hacıoğlu C.H.P. Genel Sekreteri Kemal Arslan ile birlikte İzmir'de bir heyetimizle görüşmeler yaptı.

(Sıra 2. sayfa)

Kıbrıs Türktür Cemiyeti ne zaman açılacak?

C.H.P. Milletvekillerinden Sinan Bayraktar, Halim Atasalan

AB VE ORTA DOĞU *

The EU and the Middle East

B. Esra ÇAYHAN**

ÖZET

Bu çalışma 6 Mayıs 2011 tarihinde Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezinde düzenlenmiş bulunan “AB ve Orta Doğu” başlıklı konferansın özet metni olup, AB'nin geniş kapsamlı Orta Doğu ilişkilerini Akdeniz politikası özelinde irdelemektedir.

ABSTRACT

This text is a summary of “The EU and the Middle East” conference which was held at the Middle East Research Centre of Fırat University on 6 May 2011. It assesses the EU’s relations with the Middle East with special emphasis on the Euro-Mediterranean Partnership.

1.GİRİŞ: AVRUPA BİRLİĞİNİN ÖNEMİ

Günümüzde Avrupa Birliği (AB) 500 milyon vatandaşı kapsayan 27 üye ülke ile dünyanın en önemli iktisadi güçlerinden biridir. Bu geniş coğrafyada 23 resmi dil konuşulmaktadır. 6 üye devlet tarafından kurulduğu 1957 yılında, Batı Avrupa’da bir ortak pazar yaratmayı hedefleyen Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) zamanla kendi içinde daha derin bir bütünleşme sağlamayı ve üye sayısını arttırmayı başarmıştır. Böylece parasal bütünleşmeyi gerçekleştiren Avrupa Birliğine dönüşmüştür.

İktisadi alanda dünyanın en önemli güçlerden biri olan AB'nin bazı temel göstergeler açısından ABD, Rusya, Çin ve Japonya ile karşılaştırılması, aşağıdaki sonuçları ortaya koymaktadır:

	AB	ABD	Japonya	Çin	Rusya
Nüfus*	500	307	128	1339	142
Yüzölçümü**	4234	9159	365	9327	16889

* Bu makale Merkezimizin 2010-2011 Bahar dönemi akademik konferansları çerçevesinde 6 Mayıs 2011 tarihinde verilen Konferansın metnidir.

** Prof.Dr., Akdeniz Üniversitesi, İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü/ANTALYA

Ekonominin büyüklüğü***	12508	9819	3329	1326	468
Kişi başına refah düzeyi****	25100	38700	27800	4400	12200

*milyon, 2009

**1000 km. kare

***Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYİH), milyar Euro, 2008

****Satın alma gücü standardı bazında kişi başına düşen GSYİH, 2008

AB resmi web sitesinin

http://www.avrupa.info.tr/Bir_Bakista_AB/Slide.Slideseu.html adresinde yer alan bilgilerden derlenmiştir, Mayıs 2011.

Dünya ticaretinde gerek mal gerekse hizmet bazında en büyük paya sahip olan AB, aynı zamanda toplam kalkınma yardımlarının %60'ını sağlamaktadır. AB coğrafyasında mallar, hizmetler, kişiler ve sermaye serbestçe dolaşabilmektedirler. Ayrıca, 17 üye devletin oluşturdukları Parasal Birlik alanı içinde, ortak para birimi kullanılmaktadır.

	A B	A BD	Ja ponya	Ç in	D iğer
Dünya ticaretindeki pay -mal cinsinde*	% 17	% 14.5	% 5.8	% 9.5	% 53.2
Dünya ticaretindeki pay-hizmet cinsinde**	% 28.5	% 18.2	% 6.8	% 5.9	% 40.6
Kalkınma yardımı***	9 3€	5 3€	44 €	-	-

*2007

**2007

*** Vatandaş başına düşen kalkınma yardımı resmi rakamları, 2007

AB resmi web sitesinin

http://www.avrupa.info.tr/Bir_Bakista_AB/Slide.Slideseu.html adresinde yer alan bilgilerden derlenmiştir, Mayıs 2011.

AB iktisadi bir “dev” olarak tanımlanmaktadır. Ancak uluslararası ilişkilerdeki siyasal rolüne bakıldığında aynı şeyi söylemek mümkün

değildir. Nitekim bu etkileyici iktisadi yapı hep bir siyasal “cüce” diye nitelendirilmiştir. Siyasal bütünleşmenin en önemli unsurları olan ortak bir dış politika ve güvenlik politikası ile bunları destekleyecek kuvvetli bir askeri güç henüz hatırı sayılabilir bir düzeye gelmekten uzaktır. Birliğin 2004 ve 2007 yıllarında, 27 üye devleti içerecek şekilde genişlemesinin ardından, olası bir siyasal bütünleşmeden söz edebilmek çok zorlaşmıştır. Ancak AB uluslararası gelişmeleri dikkatle izleyerek, hem kendi güvenliğini pekiştirmek hem de uluslararası güvenliğe katkıda bulunabilmek üzere çalışmalarını sürdürmektedir. Bu bağlamda dikkate alınması gereken en önemli belgelerden biri, 2003 tarihli Avrupa Güvenlik Stratejisidir.

2. “DAHA İYİ BİR DÜNYADA DAHA GÜVENLİ BİR AVRUPA: AVRUPA GÜVENLİK STRATEJİSİ 2003”

Hiçbir ülkenin tek başına karmaşık sorunların üstesinden gelemediği günümüz dünyasında kendisini global bir oyuncu olarak gören AB, uluslararası güvenlik meselelerinde sorumluluk sahibi olduğuna inanmaktadır. 1990’dan beri dünyadaki savaşlarda, %90’ı sivil halk olmak üzere, 4 milyon kadar insanın ölmesi ve her yıl açlık ve yetersiz beslenmeden ötürü 45 milyon insanın hayatını kaybetmesi, AB açısından global güvenliğe yönelmiş tehditler arasında sayılmaktadır. Ayrıca, başta su olmak üzere doğal kaynaklar için sergilenen rekabet ve enerji bağımlılığı da, güvenliğe ilişkin meseleler olarak değerlendirilmektedir.

AB, bu çerçevede, 2003 yılında ilk kez bir güvenlik stratejisi hazırlamıştır. “Daha İyi Bir Dünyada Daha Güvenli Bir Avrupa: Avrupa Güvenlik Stratejisi 2003” başlığını taşıyan belgede, Soğuk Savaş sonrasında AB’nin algıladığı temel tehditler aşağıdaki başlıklarla ifade edilmiştir:¹

- Uluslararası terörizm;
- Kitle imha silahlarının yaygınlaşması;
- Bölgesel çatışmalar;
- Başarısız devletler (“failed states” yolsuzluk, gücün istismarı, zayıf kurumlar, hesap verebilir olmamak, sivil çatışma);
- Organize suçlar (sınır-ötesi uyuşturucu, kadın, yasadışı göçmen ve silah kaçakçılığı).

Birlik bu tür tehditlerle mücadele edebilmek için askeri güç yerine ekonomik ve siyasal araçları, yani “yumuşak güç” unsurlarını, kullanmaya

¹ <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/78367.pdf>

özen göstermektedir. Sınırları dışındaki istikrarsızlıkların yol açacağı sorunların kendi güvenliğini tehlikeye düşürmesini önlemek üzere AB, 2004 ve 2007 yıllarındaki son genişlemesinin ardından çevresinde bir barış ve güvenlik kuşağı yaratma çabasındadır. Genişlemiş bir AB ile komşuları arasında yeni bölünmeler yaratmadan hepsinin refahının, istikrarının ve güvenliğinin artırılması temel hedeftir. Bir başka deyişle, AB sadece kendi vatandaşlarının ve üye devletlerin değil, aynı zamanda şimdiki ve gelecekteki komşularının da ekonomik gelişmesini, sosyal bütünlüğünü ve siyasal istikrarını temin etme görevini üstlenmiştir. Bu anlayış, 2004 yılından itibaren yürürlüğe girmiş olan “Avrupa Komşuluk Politikası”nın esasını oluşturmaktadır.²

Komşuluk Politikası kapsamına giren 16 ülke şunlardır: Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Ukrayna, Belarus, Moldova, Cezayir, Fas, Tunus, Libya, Mısır, İsrail, Ürdün, Lübnan, İşgal Altındaki Filistin Toprakları ve Suriye. Komşuluk Politikası AB ile her bir ülke arasındaki ikili ilişkileri düzenleyen bir bütündür. Ayrıca söz konusu ülkeler için, ilişkileri daha da geliştirmek üzere oluşturulmuş bölgesel ve çok-terafli işbirliğine dayalı yapılanmalar da söz konusudur. Örneğin, Cezayir, Fas, Tunus, Libya, Mısır, İsrail, Ürdün, Lübnan, İşgal Altındaki Filistin Toprakları ve Suriye, aynı zamanda “Akdeniz için Birlik” üyesidirler. AB’nin Orta Doğu ile ilişkilerinin önemli unsurlarından biri olan Akdeniz için Birlik hakkında daha ayrıntılı bilgi vermeden önce AB’nin Orta Doğu ile ilişkilerini genel hatlarıyla incelemek yerinde olacaktır.

3. AB’NİN DIŞ İLİŞKİLERİ ve ORTA DOĞU

Uluslararası ilişkilerin temel oyuncularından bir olmayı hedefleyen AB dünyanın her bölgesi ve ülkesiyle, uzun yıllar süren çabalar sonucunda oluşturduğu bir dış ilişkiler ağına sahiptir. AB’nin web sitesinde bu ilişkiler aşağıdaki başlıklarla açıklanmaktadır:³

- Afrika (47 ülke);
- Andean Birliği (Bolivya, Kolombiya, Ekvador, Peru);
- Asya (26 ülke);
- Aday (Türkiye, Hırvatistan, İzlanda, Makedonya, Karadağ) ve potansiyel aday (Arnavutluk, Bosna-Hersek, Kosova, Sırbistan) ülkeler;

² http://ec.europa.eu/world/enp/index_en.htm

³ http://eeas.europa.eu/regions/index_en.htm

- Karayipler (13 ülke);
- Orta Amerika (6 ülke);
- Orta Asya (6 ülke);
- Latin Amerika (17 ülke);
- Kuzey Amerika (2 ülke);
- Diğer Avrupa ülkeleri (Rusya, Ukrayna, Belarus, Moldova);
- Denizaşırı topraklar ve ülkeler (21 ülke, Falkland Adaları, Cayman Adaları vb.);
- Pasifik (18 ülke);
- Güney Kafkaslar (Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan);
- Batı Avrupa (Andorra, Liechtenstein, Monako, Norveç, San Marino, İsviçre, Vatikan).

Bu yapı içinde bu çalışmanın ilgi alanını oluşturan Orta Doğu da yer almaktadır. Ancak Orta Doğu, 4 başlığın kesiştiği bir biçimde ele alınmaktadır:⁴

- 1. Orta Doğu Barış Süreci (Orta Doğu Dörtlüsü olarak anılan bölge dışı aktörler: ABD, AB, BM, Rusya);
- 2. Körfez ülkeleri (Suudi Arabistan, Kuveyt, Katar, Umman, Bahreyn ve Birleşik Arap Emirlikleri ile Körfez İşbirliği Örgütü çerçevesinde ilişkiler);
- 3. İran, Irak ve Yemen ile ikili ilişkiler;
- 4. Akdeniz (Cezayir, Fas, Tunus, Libya, Mısır, İsrail, Ürdün, Lübnan, İşgal Altındaki Filistin Toprakları, Suriye ile ikili ve çok taraflı ilişkiler).

AB'nin Orta Doğu ile ilişkilerini çerçeveleyen yukarıdaki karmaşık yapı içinde yer alan Orta Doğu Barış Süreci, Körfez ülkeleri, İran, Irak ve Yemen, bu çalışmanın kapsamı dışında kalmaktadır. Aşağıda, Cezayir, Fas, Tunus, Mısır, İsrail, Ürdün, Lübnan, İşgal Altındaki Filistin Toprakları ve Suriye'nin içinde yer aldıkları Akdeniz politikası irdelenecektir.

⁴ http://eeas.europa.eu/mideast/index_en.htm

4. AB'NİN ORTA DOĞU İLE İLİŞKİLERİNDE AKDENİZ POLİTİKASININ YERİ

AB'nin güney komşusu olan Kuzey Afrika ve Orta Doğu ülkelerinden Cezayir, Fas, Tunus, Mısır, İsrail, Ürdün, Lübnan, İşgal Altındaki Filistin Toprakları ve Suriye ile Arnavutluk, Bosna-Hersek, Hırvatistan, Karadağ, Monako, Moritanya ve Türkiye'nin dahil oldukları "Akdeniz için Birlik" üye ülkeler için demokratik reform ve iktisadi bütünleşme sağlamayı hedeflemektedir.⁵ 2008 yılında yürürlüğe giren Akdeniz için Birlik, daha önce "Barselona Süreci" olarak bilinen girişimin devamıdır. Bu nedenle öncelikle Barselona Sürecini açıklamak yerinde olacaktır.

Kasım 1995'te, o zamanki 15 AB üyesi ve 12 Akdeniz ülkesini (Cezayir, Kıbrıs, Mısır, İsrail, Ürdün, Lübnan, Malta, Fas, Filistin Özerk Yönetimi, Suriye, Tunus, Türkiye) bir araya getiren Barselona Bildirgesi ile bölgede bir refah, barış ve güvenlik alanı yaratmaya yönelik Avrupa-Akdeniz Ortaklığı uygulamaya konulmuştur. Barselona süreci olarak da bilinen bu girişimle belirlenmiş 4 işbirliği alanı vardır:⁶

- Siyaset ve güvenlik: Sürdürülebilir kalkınma, hukukun üstünlüğü, demokrasi ve insan haklarına dayalı bir ortak barış ve istikrar alanı yaratmak için diyalog;
- Ekonomik ve mali: Sürdürülebilir ve dengeli bir sosyo-ekonomik kalkınmayı teşvik edecek bir serbest ticaret alanının oluşturulması;
- Sosyal, kültürel ve insani: Farklı kültürler, dinler ve halklar arasında diyalogu ve karşılıklı anlayışı teşvik edecek, sivil toplum kuruluşları ve vatandaşlar (özellikle kadınlar ve gençler) arasındaki etkileşimi arttıracak girişimler;
- Adalet ve İşçileri (2005 yılında eklendi).

2004 yılında Komşuluk Politikasının yürürlüğe konulmasının ardından Barselona Süreci, AB ile Akdenizli ortakları arasındaki diyalog ve işbirliğinin çok-taraflı sürdürüldüğü bir platform haline gelmiştir. Bu ülkelerle AB'nin ikili işbirliği ise Komşuluk Politikası çerçevesinde imzalanan Ortaklık Anlaşmaları ile düzenlenmektedir.

Barselona sürecinin devamı olan Akdeniz için Birlik de, yukarıda sayılan işbirliği alanları temelinde Akdeniz'de bir barış, istikrar ve refah

⁵ http://eeas.europa.eu/euromed/index_en.htm

⁶ http://eeas.europa.eu/euromed/barcelona_en.htm

alanı yaratma amacını benimsemiş olup, bölgede yaşayanları yakından ilgilendiren ekonomi, çevre, enerji, sağlık, kültür ve göç konularındaki projelere odaklanmaktadır. Belirlenen temel girişimler aşağıdaki başlıkları taşımaktadır:

- Akdeniz'in temizlenmesi: kıyılar ve koruma altındaki alanlar dahil olmak üzere, Akdeniz'de kirlilikle mücadele;
- Kara ve deniz otoyolları: kişilerin ve malların dolaşımını kolaylaştırmak için limanların ve demiryollarının birbirine bağlanması;
- Ortak sivil savunma programı: doğal ve insan kaynaklı felaketlerin önlenmesi ve onlara karşı hazırlıklı olunabilmesi;
- Akdeniz güneş enerjisi planı: bölgede alternatif enerji imkanlarının kullanılabilmesi;
- Avrupa-Akdeniz Üniversitesi: Slovenya'da 2008'de kuruldu;
- Akdeniz İş Geliştirme Girişimi: bölgedeki küçük işletmelerin ihtiyaçlarının belirlenip gereken teknik ve mali desteğin sağlanması.

Barcelona Sürecinin 2008 yılında Akdeniz için Birlik girişimine dönüştürülmesinin nedeni, Fransa Cumhurbaşkanı Sarkozy'nin "Akdeniz Birliği" adı altında öne sürdüğü bir projenin başarısızlığa uğraması idi. Sarkozy'nin 2007'de henüz Cumhurbaşkanlığına adayken sürdürdüğü seçim kampanyasında gündeme gelen Akdeniz Birliği girişimi, Akdeniz'den gelecek olası göç baskılarına karşı tedbirler içermekle birlikte, Türkiye'nin AB'ye tam üye olmasını engelleyecek bir alternatif olarak da tasarlanmıştı. Ancak, konuyu Fransa'nın AB dışında kendi liderliği altında yeni bir Akdeniz birliği yaratma çabası olarak değerlendiren Almanya ve Akdeniz'e kıyası olmayan diğer üye devletlerle AB Komisyonu öneriye karşı çıkmışlardır. Projenin tüm AB üyelerini kapsayacak şekilde genişletilerek Barcelona Süreci çerçevesinde inşa edileceğinin belirtilmesi ve Türkiye'nin AB üyeliğine alternatif teşkil etmeyeceğinin garanti edilmesi sonucunda, Türkiye de Akdeniz için Birliğe katılmıştır. Günümüzde Akdeniz için Birlik projesi, yürürlüğe girmesinden bu yana geçen 3 yıl içinde kayda değer bir gelişme sağlanmadığı için, çeşitli eleştirilerin hedefi olmaktadır.

5. SONUÇ

Dünyanın önde gelen iktisadi aktörlerinden biri olan AB, siyasal bütünleşmeyi sağlayamamış olsa da, gerek kendi güvenliği gerekse uluslararası güvenlik açısından çeşitli faaliyetlerini sürdürmektedir. Bu doğrultuda, 2003 yılında kabul edilmiş olan Avrupa Güvenlik Stratejisinin esaslarına göre “yumuşak güç” unsurlarını kullanma yoluyla, sınırları dışındaki istikrarsızlıkların Birliğin güvenliğini tehlikeye düşürmesini önleyecek girişimlere ağırlık verilmektedir.

27 ülkeyi içine alacak şekilde genişlemiş bulunan AB'nin, yakın ve uzak komşularıyla arasında bir barış ve güvenlik kuşağı oluşturabilmek için Orta Doğu bölgesindeki ülkelerle de karmaşık bir ilişkiler ağı kurduğu görülmektedir. Bu çerçevede Akdeniz için Birlik projesi de son yıllarda gündemde yer almaktadır. 1995'te uygulamaya konulan Barselona Sürecinin devamı olan Akdeniz için Birlik kapsamında ekonomi, çevre, enerji, sağlık, kültür ve göç konularındaki projelere odaklanılmaktadır. Ancak söz konusu çalışmalarda henüz hatırı sayılır bir başarı elde edilememiştir.

KİTAP TANITIMI

CANAN KUŞ¹

Kate Fleet, *Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz İlişkileri*, Çeviren: Özkan Akpınar, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009 (1.Baskı), 268 Sayfa, ISBN 978-9944-88-753-3

GİRİŞ

Osmanlı Devletinin kuruluş aşamasından yıkılışına kadar ticaret, ülke ekonomisinin dinamiklerinden biri olmuştur. Osmanlı halkının kendi arasında yaptığı üretim aktarımından ziyade, uluslararası ihtiyacın ekonomik boyutu olan ithalat, ihracat ve transit geçit gelirleri Osmanlı ekonomisi için önem taşımaktaydı. Bu önem sadece maddi olmayıp uluslararası siyaseti de şekillendirebilecek güçteydi. Ya da siyasi ilişkilerde öncelikli olan devletlerin ticarete de öncelikli olduğunu söylemek aynı döngüye varacaktır. Mesela, 1352’de Rumeli’ye geçen Osmanlı Cenova’ya ilk Kapitülasyonu verdi; bu sırada Cenova ile Venedik Savaş halindeydi. 1402 Ankara Savaşından sonra saltanat iddiası olan Süleyman Çelebi fiilen Venedik desteğini arayarak 1403’teki Barış anlaşmasıyla Venedik, Bizans, Ceneviz ve Rodos Şövalyelerine imtiyazlar verdi. 1463-1479 Osmanlı-Venedik savaşından sonra 1479 Antlaşması ile Venedik Osmanlı’dan ticari imtiyaz hakkını arttırdı. 1569’da Kanunî Sultan Süleyman Fransa’ya kapitülasyon verdi. Bu sırada Osmanlı, Venedik’in elinde bulunan Kıbrıs’a savaş açmak istediğinden Fransa ile iyi ilişkiler kurmak istemişti. Bu gibi ticarî siyaset örneklerini çoğaltmak mümkündür. Neticede Osmanlı kuruluş aşamasından sonuna kadar “ticaret” maddi gelirin yanı sıra etkin bir siyasi rol de üstlenmiştir.

Osmanlı toprakları Avrupa, Asya ve Afrika üçgeninin ortasında ve ticarete çekirdek merkez konumunda olduğundan dolayı, ticarete etkin merkezdi. Devletin Batı’ya açılan ticari faaliyetini Avrupalı ve Türk tüccarlar yürütmekteydi. Avrupalı Tüccarlardan en etkin olanlar Cenevizler ve Venediklilerdi. Bu iki isimden Cenovalılar’ın ilk sigorta ve ilk komandit şirketleri kurmuş olmaları ticari anlayış seviyelerini göstermektedir. Yine Cenevizler Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde ticaret serbestisi elde etmek için, yakın ilişkilerde bulunmuşlardır.

Türk-Ceneviz İlişkisinin Avrupa, Anadolu ve Akdeniz ticaretine katkısı olduğu bir gerçektir. Bu hususta yapılan araştırmalar tarihi kaynak sıkıntısı

¹ Doktorant, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı - ELAZIĞ

sebebiyle sınırlıdır. Dolayısıyla Avrupalı ve Müslüman Tüccarlar arasındaki ilişkileri tarihi düzeneğini açığa çıkarmak oldukça güçtür. Bu güçlüğü aşip ilk Osmanlı döneminde Türk-Ceneviz ticaret ilişkisini günümüze sunan Kate Fleet olmuştur. Fleet, *Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti* adlı eseriyle Cenevizlerin Osmanlıyla ticarî ilişkisinin Osmanlı ekonomisine ve Osmanlıların coğrafi yayılışına nasıl katkıda bulduklarını ortaya koymaktadır.

Tanıtıma çalışacağımız bu eserle, Osmanlı'nın erken döneminde çok az bilinen Osmanlı-Ceneviz ilişkilerinin ticari boyutuyla ilgili bilgi edineceğimiz gibi bu ilişkinin Osmanlı-Avrupa ilişkilerini de ne denli etkilediğini görebileceğiz.

YAZAR HAKKINDA KISA BİLGİ

Kate Fleet Cambridge University, Newnham College'de Osmanlı Çalışmaları bölümünde (Skilliter Centre) ders vermektedir; çeşitli makale ve eserlerin yanı sıra *The Cambridge History of Turkey* dizisinin 1. cildinin (*Byzantium-Turkey, 1071-1453*) editörlüğünü yapmış, aynı dizinin 2. cildinin (*The Ottoman Empire as a World Power, 1453-1603*) editörlüğünü de Suraiya Faroqi ile birlikte üstlenmiştir.

ESERİN BÖLÜMLERİNİN TANITIMI

Eserin ilk sayfalarında İçindekiler, Teşekkür, Kısaltmalar gibi tali bölümler bulunmaktadır. Giriş kısmında Osmanlı-Ceneviz ilişkilerini içeren kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir. Eserin ana konusunun, Osmanlıların da içinde bulunduğu Türk Beyliklerinin yükselişi ve Konstantinopolis'in 1453'te Osmanlı Sultanı II. Mehmed'in eline geçmesi arasında geçen dönemde Türk-Ceneviz arasındaki uluslar arası ticaret, olduğu belirtilmiştir. Osmanlı-Ceneviz ticaretini oluşturan malların neler olduğu; bu ticaretle Cenevizlerin sermaye ve ticari bilgileriyle Osmanlı'nın kuruluş ve başarısına katkılarının olup olmadığı konularının ele alındığının bildirilmesiyle Giriş kısmı bağlanmıştır.

On bölümden oluşan kitabın I. Bölümü olan "Tarihsel Çerçeve" ile 14. yy.ın başlarından itibaren Doğu Akdeniz, Ege Denizi ve Batı Anadolu'nun genel tarihi durumu açıklanmıştır. Sayılan bölgelerde Ceneviz, Venedik, Bizans, Selçuklu, Osmanlı ve diğer Türk Beylikleri'nin, Anadolu ve çevresinde oluşturdukları siyasi teşekküllerden bahsedilmiştir. Ayrıca bu siyasi teşekküllerin Türk-Ceneviz ilişkilerine etki ettiğinden, Cenevizli elçilerin olumlu etkilerinden ve tüm gelişmelerin ticarete zemin hazırlamasından söz edilmiştir.

II. Bölüm “Para” olup, 14. ve 15. yüzyıllar içerisinde Doğu Akdeniz ticaretinde kullanılan Bizans Altın sikkesi *Hiperpiron*, Floransa *Florin*'i, *Venedik Dükası*, *Ceneviz Genevino* 'su, *Türk Akçe*'si ve *Gümüş Sikkeler* gibi para çeşitleri ve bu para birimlerin birbirleri karşısında değer oranları hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca Türk-Ceneviz ticaretinde ödeme yöntemi olarak nakit ve takas dışında kredi ve kambiyo senetlerinin yer aldığı bildirilmiştir.

III. Bölüm olan “Mallar” kısmında, 14. ve 15. yüzyıllarda Türk-Ceneviz ticaretinde etkin olan malların ismi verilip bunların üretildiği ve satıldığı ticaret merkezlerinin adları geçmektedir. Malların zikredilen zaman dilimindeki fiyatları ve ticaret vergilerinin oranları da verilmiştir. Bölümün sonunda Türk-Ceneviz alış-verişindeki tüm ticaret malları içinde tahıl, köle, şap ve kumaş ticaretinin ön planda olduğu çıkarımı yapılmıştır.

IV. Bölüm olan “Köleler” kısmında 14. ve 15. yüzyıllarda Doğu Akdeniz pazarlarında köle temininin ve ticaretinin yapıldığı merkezlerin adı verilirken, Batı Anadolu'daki köle pazarlarının adları da verilmiştir. Dikkati çeken diğer bir husus da kölelerin temini, ne amaçla kullanıldığı, fiyatları hakkında bilgilendirilirken; kadın kölenin erkek köleden daha yüksek fiyata gittiği de belgelerle tespit edilmiştir. Ayrıca bu bölümde kaçak köle ve köle fidyesi meselelerine değinilmiştir. Ancak diğer bölümlerde yer alan emtia ticaret vergi oranlarından bahsedilirken köle ticaretinde uygulanan vergilerden bahsedilmemiştir.

V. Bölüm “Tahıl”da ise, Tahıl ticaretinin Cenova için büyük ve önemli bir ticaret ürünü olduğu ve Türklerden ithal edilen tahılın cinsinden, üretildiği ve alındığı merkezlerden bahsedilip; Cenevizler tarafından Osmanlıların yanı sıra Aydın ve Mentеше Beyliklerinden de tahıl temin edildiği belirtilir. Bilgilerde yıllara göre Cenovaya aktarılan Tahıl miktarları verilirken; Türk topraklarında bu miktarların yer yer siyasi ve mali sıkıntılarla azaldığı ya da yükseldiği de rakamlanmıştır. Böylesi durumlarda Kıbrıs ve Girit tahıllarına olan rağbetten de söz edilmiştir. Bu bölümün sonunda yine ağırlıklı 14. ve 15. yüzyıllardaki tahıl fiyatlarının ve ticaretteki vergi oranlarının yıllara göre değişimi de yer almıştır.

VI. Bölüm'ün adı olan “Şarap” kısmında, Türk topraklarındaki şarap tüketimi ve bazı Şarap çeşitleri hakkında bilgi verilirken; Cenevizler için Anadolu, Kıbrıs, Girit ve hatta Moğol topraklarına yapılan şarap ihracatının öneminden bahsedilir. Öte yandan Anadolu'nun şarabı ithal ettiği gibi bağcılık ve şarap yapımı (Muhtemel Hıristiyanların elinde olduğu belirtilir) ile ihraç etkinliği de bilgiler arasındadır. Bu bölümde üzüm ve şarap ticareti

yapılan şehirler ve yıllara göre fiyatları ile vergi oranları da yer almaktadır. Ayrıca Yazar, Aydın ve Menteşe Beyliklerinin şarap alımında etkin rol oynadıkları belirtilip; Araştırmacılar tarafından ortaya konulan adı geçen beyliklerin şarap ticaretinde tekel oluşturdukları iddialarına karşın tekelden ziyade *pazara müdahale etme hakkı* olarak nitelendirmiştir.

VII. “Şap” bölümünde ise Şap cevherinin özelliği ve çeşitleri hakkında bilgi verilip Anadolu’daki şap üretim merkezleri belirtilerek bu ticareti Anadolu’lu tüccarlardan ziyade Cenevizli tüccarların elinde olduğu bildirilmiştir. Ayrıca şap fiyatları, ticaret vergi oranı ve fiyat artışları sebepleri ile verilir. Son olarak 14. ve 15. yüzyıllar içinde yapılan çeşitli ticaret anlaşmaları kayıtlarına göre Osmanlı, Ceneviz, Venedik, Aydın ve Menteşe Beylikleri’nin bu ticaretteki etkinlikleri ortaya konur ki burada Osmanlı Şap kaynaklarını daha çok Cenevizlere kiraya verme eğilimine girmişlerdir. Yine Osmanlı’nın diğer Anadolu Beyliklerine nazaran ticareti güçlendirmek için bazı imtiyazlarından da söz edilmiştir.

VIII. Bölüm “Kumaş”ta ise, Avrupa ve Anadolu’nun ham ve işlenmiş kumaş çeşitleriyle birlikte, bunların üretim ve ticaret yerleri yer alırken Anadolu’ya Bağdat, Tebriz, Nişabur ve Çin’den gelen ipeklerden de bahsedilir. Ayrıca yıllara göre kumaş fiyatları ve ticaret vergi oranları verilirken kumaşın genel kullanım alanının yanı sıra siyasi ilişkileri güçlendirmek için hediye olarak kullanıldığı da bildirilir. Son olarak kumaşın hem ithal hem de ihraç mal olduğu ve gümrük vergisi açısından Osmanlı için son derece önem arz ettiği belirtilir.

IX. “Metaller” Bölümünde, Demir ve demir ürünleri, kurşun, kalay, bakır, altın ve gümüş gibi metallerin çıkarıldığı yerler, ticaret merkezleri, ihraç ve ithal edildiği ülke ve bölgeler hakkında bilgi verilir. Ayrıca Osmanlı’nın maden yataklarına sahip şehirlerin ele geçirilmesine önem gösterdiği örneklerle verilmiştir. Beraberinde Osmanlı’nın Ceneviz ile diğer metallerin ticaretinin yanı sıra silah ticaretinin de olduğu vurgulanmıştır. Burada fiyat konusunda zengin bir bilgi verilememektedir; Yazar bu hususu, Anadolu metal ticareti ile ilgili doküman eksikliklerine bağlamaktadır.

X. Bölüm “Konstantinopolis’in Düşüşü ve 1453’ten Sonra Osmanlı-Ceneviz İlişkileri”, Bu bölümde II. Mehmed’in Konstantinopolis’i almasından sonraki süreçte Ceneviz’le olan ticari politikanın devamı için ve şehrin alınmasından beş gün sonra Pera’ya giderek Pera’lı tüccarları şehirde tutabilmek için çeşitli faaliyetlerde ve imtiyazlarda bulunduğunu açıklar. Seleflerine nazaran II. Mehmed döneminde gümrük vergilerinde bir artış olduğu; ancak Osmanlı-Ceneviz arası ticaretin bu dönemde de sürdüğü

belirtilir. Sonuç olarak, 15. yy.ın sonunda Cenevizlerin Osmanlı pazarındaki etkinliklerini azalttıkları ancak bu azlığın salt Osmanlı ilerlemesinden kaynaklı olmayıp, Cenevizlerin Yeni Dünya'nın keşfedilen yeni pazarlarında daha fazla kazanç elde etme yoluna gittikleri, açıklaması yapılmıştır.

Son bölüm olan "Sonuç" kısmında ise, "Latinlerin Erken Osmanlı Ekonomisine Katkısı" başlığı altında, Osmanlı'nın kuruluşundan II. Mehmed tarafından İstanbul'un alınmasına kadar geçen sürede Cenevizlerin sermayesi ve ticaretteki uzmanlıkları ile Osmanlı'nın gelişimine katkılarından söz edilir. Beraberinde Türklerin ticaret ile Cenova Devletinin zenginliğine katkısı olduğu bildirilir. Ceneviz ile beraber diğer Latin Tüccarların Osmanlılar için mültezimlik yaptıkları -olayların akışını verip örneklendirerek- açıklanmıştır. Son olarak erken dönem Osmanlı tarihinin sadece "karanlıklara gömülü" veya "savaşlarla dolu" bir tarih olmadığı ve "batılı"nın karşıtı "doğulu" olarak ya da Batılı Hıristiyan-Müslüman Türk çatışması olarak görülmemesi; bunun yerine Akdeniz ekonomisinin bütünleyici bir parçası olarak anlaşılması gerektiği, açıklaması yapılmıştır.

Tanıtımını yaptığımız eserin sonunda Ekler, Notlar, Sözlük, Yer İsimleri, Kaynakça, Dizin ve Fiyat Tabloları bulunmaktadır.

SONUÇ

Osmanlı'nın ilk dönemlerinde yer alan ticari ilişkileri ve bu ilişkilere bağlantılı olarak siyasi gelişmeleri -kaynak sıkıntısına rağmen- günümüze sunan Kate Fleet, bu çalışmasıyla 14.ve 15. yüzyıllardaki Osmanlı'nın Batı'ya açılışının ticari kanadını ortaya koymuştur. Fleet, bu dönemde Türk-Avrupalı arası ticari münasebette ağırlık verilen ticari emtianın neler olduğunu belirlerken, bu belirlemeleri belirli metodik düzen içinde vermiştir. Eserde adı geçen yüzyıllarda Akdeniz'in siyasi durumunu ve tarihçesini genel süreciyle belirtilmiş ve ardından bölgede kullanılan çeşitli paralar ile ticaretin rotasını belli etmiştir. Ayrıca mal tanıtımı yapılan bölümlerde ticaret malının tanıtımı, hangi alanda kullanıldığı, dönemindeki ekonomik değeri ve vergi oranları belgelerle tespit edilmiştir. Netice itibariyle Akdeniz'deki siyasi ve ekonomik yapıya katkısı olan Türk-Ceneviz ticaretinin önemini ortaya çıkarmıştır.

Umut ederiz ki, Tarihte pek çok devletle ticari münasebetlerde bulunan Osmanlı'nın az bilinen bir yönü olan 14. ve 15. yy.lar da Ceneviz ile ticari münasebetini günümüze sunan *Kate Fleet*'in *Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz İlişkileri* adlı eseri gibi daha pek çok eserler ortaya konulsun. Böylece Akdeniz ticaret tarihindeki eksik kalan yapı taşları yerine konulup

ve bütönlöyıcı bir ticaret tarih rehberi oluşturulup gelecek tarihe ışık tutabilir.

Ortaya çıkardığı eser ile Türk tarihinin bir bölümünü aydınlatan *Fate Fleet*'e, bu eseri Türkçeye çeviren Özkan Akpınar'a ve yayına emeği geçenlere teşekkürlerimi sunarım.

FIRAT ÜNİVERSİTESİ ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

1. Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi her yıl Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere iki (2) sayı halinde yayımlanır. Dergide yayınlanması istenen yazıların, Merkezin yönetmeliğinde sınırları çizilen ve bugün genel hatlarıyla kabul edilen Orta Doğunun (İran'dan başlayarak Basra Körfezi, Irak, Suriye, Ürdün, İsrail, Filistin, Lübnan, Mısır, Suudi Arabistan. Körfez Ülkeleri, Yemen, Kuzey Afrika ve bu bölgelerin yakın kuşak ülkeleri);

a. Tarih (En eski çağlardan günümüze kadar siyasi, iktisadi, kültür ve sosyal tarihi),

b. Coğrafya (Fizikî, beşeri, ülkeler ve turizm coğrafyası),

c. Sosyoloji (Bölgenin sosyal yapısı, sosyal tabakalaşma ve sosyal tabakalar, etnik vaziyet, aile, eğitim, kır ve şehir nüfusu, kırsal alandan kentlere göç, aşiretler-oyumklar, göçebelik, din ve dinî gruplar, cemaatler, ilişkiler),

d. Dil ve Edebiyat (Bölgede konuşulan diller, lehçeler ve ağızlar, dillerin birbirleriyle ilişkileri, edebî şahsiyetler ve eserleri-tesirleri),

e. Halk Kültürü (Halkın günlük yaşayışı, folklorik özellikleri, inançlar-ayinler, doğumdan ölüme kadar olan süreçte kültürel odaklar -doğum ve ilgili gelenekler, evlilik ve ölüm ile ilgili gelenekler- mutfak kültürü, tarım ve hayvancılık kültürü vd.) ile ilgili olması gerekmektedir.

2. Makalelerin bilime katkı sağlaması veya yeni bir sentez getirmesi lazımdır.

3. Makaleler, başka bir yerde yayınlanmamış olmalı, orijinal yeni belge ve bilgilere dayanmalıdır.

4. Sayfa sınırlaması olmamakla birlikte, makalelerin bir dergide yayınlanabilecek makul bir hacimde olmasına dikkat edilmelidir.

5. Derginin dili *Türkçe*, *İngilizce*, *Fransızca* ve *Arapça*'dır. Eğer makale Türkçe yazılmış ise muhtevalı bir İngilizce Özet, eğer Türkçe'nin dışında bir yabancı dil ile yazılmış ise gene muhtevalı bir Türkçe Özet eklenmelidir.

6. Türkçe ve yabancı dildeki başlıklar, yazının kapsamıyla uyumlu, yazının konusunu kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtmalıdır.

7. Yazılar, dil ve ifade yönünden, dilbilgisi kurallarına uygun olmalı, açık ve yalın bir anlatım izlenmeli, yersiz mübalağalardan uzak olmalıdır.

8. Şekil, tablo, grafik, harita ve diğer yardımcı anlatım araçları, bilimsel ve teknik ölçülere uygun olmalı, her türlü çizimler usulüne uygun olarak bilgisayar veya şablonla çizilmelidir. Bütün tablo, harita, fotoğraf ve grafikler tanıtılmalı ve numaralandırılmalıdır.

9. Dipnotlar sayfa altına verilmeli, gerekirse makalenin sonunda bibliyografya verilebilir.

10. Yazılardaki her türlü sorumluluk yazarlarına aittir. Bu konuda Merkezimiz hiçbir sorumluluk kabul etmez.

11. Dergimiz Hakemli olup, hakemlerden olumlu rapor alan yazılar yayınlanır, hakemden olumlu rapor almayan yazılar yazarlarına iade edilir.

12. Tüm hakları saklıdır. Derginin adı belirtilmeden hiçbir alıntı yapılamaz.

**PUBLICATION PRINCIPLES OF THE MIDDLE EAST RESEARCHES
JOURNAL OF FIRAT UNIVERSITY**

1. The Middle East Researches Journal is published two times a year; once in January and then in July. The writings that are going to be published in the Journal are required to be related to the Middle East, boundaries of which was determined by a Central Committee. Today, these boundaries are generally accepted by historians (from Iran, to Persian Gulf, Iraq, Syria, Jordan, Israel, Palestine, Egypt, Saudi Arabia, Gulf States, Yemen, North Africa, and the belt states near these regions). The articles and writings should be related to the following aspects of the Middle East region;

- a. History (Beginning with ancient times up today of the political, economic, cultural, and social history)
- b. Geography (Physical, Human and the Geography of the States)
- c. Sociology (The social structure of the region, social strata, formation of social strata, ethnic situation, family, education, urban and rural population, migration from rural areas through the cities, tribes-clans, nomadism, religions and religious groups, communities and their inter-relations)
- d. Language and Literature (The languages that are spoken in the region, accents and dialects, inter-relationships among languages, literary personalities, and their works-influences)
- e. Folk Culture (daily life of the public, the features of the folklore, beliefs, ceremonies, cultural focuses, in time, from birth till death, birth and related customs, marriage and death related customs- kitchen culture, agriculture, and farming culture etc...)

2. It is required that articles should contribute something new to the science or should present a new synthesis.

3. Articles should be so new that hadn't been published anywhere before. They should also be based on original sources and informations.

4. Although there is no restriction on the number of the pages to be written, the writings can't have more pages than an ordinary article can have.

5. The Journal is published in Turkish, in English, in French and in Arabic. If an article was written in Turkish, English summary should be added. However, if it was written in any language other than Turkish, Turkish summary should be added.

6. The Turkish titles and titles in the foreign languages should not contradict with the content of the writing but it should reflect the content of the writing neatly, briefly and as much as needed.

7. In terms of the concepts that were used and in terms of the style it was written it is a requirement that articles should be grammatic, a plain and simple style of writing should be followed, unnecessary exegerations should be avoided.

8. Diagrams, pictures, graphics, maps, and other methods of explanation should be scientific and technical, all kinds of drawings should be done on the computer and by the patterns. All pictures, maps, photographs, and graphics, should be defined and should be numbered.

9. Footnotes should be at the bottom of the page. If needed the bibliography may be given at the end of the article.

10. All the responsibility in the writing belongs to the writer. Our Center don't accept any responsibility in this matter.

11. Our Journal has a committee. The articles that have been approved by the committee will be published while the others that haven't been approved by the committee will be returned back to their owners.

12. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or copied in any form without naming it.